

Artykuły

Armin Mikos v. Rohrscheidt, armin@kultour.pl

GSW Milenium Gniezno/Poznań

Przyroda w turystyce kulturowej. Programy, oferty, zagospodarowanie walorów i obszarów.

Słowa kluczowe: turystyka kulturowo-przyrodnicza, zarządzanie turystyką, turystyka kulturowa, zagospodarowanie turystyczne, produkt turystyczny.

Abstrakt: Tekst koncentruje się wokół udziału i znaczenia walorów przyrodniczych w turystyce kulturowej. W kontekście przeglądu wybranych form i typów wypraw turystyczno-kulturowych omówione zostaną typowe samodzielne cele turystyki kulturowej, odrębne moduły jej ofert i ich pomniejsze elementy składowe, posiadające charakter przyrodniczy lub mieszany. Osobno opisano fenomen turystyki kulturowo-przyrodniczej – szczególnej formy świadomości łączącej oba typy walorów, ukierunkowanej głównie na integralną eksplorację dziedzictwa oraz edukację. Na tle aktualnych potrzeb zarówno ochrony środowiska, jak i turystyki, przedstawiono możliwe sposoby turystycznego zagospodarowania obszarów chronionych przez tworzenie programów turystyki zrównoważonej powiązanych z ich zasobami. Propozycje analiz potencjału oraz koncepcji i programów obszarowych uwzględniają na poszczególnych etapach ich powstawania i realizacji udział zarządzających terenami chronionymi i poszczególnymi obiektami, samorządów, ekspertów, twórców i dystrybutorów produktów turystycznych, koordynatorów systemów i usług turystycznych, usługodawców oraz zainteresowanych mieszkańców.

Wprowadzenie: kontekst i zakres opracowania

Punktem wyjścia dla wywodów na temat związków turystyki kulturowej z zasobami przyrody oraz całościowo rozumianym środowiskiem przyrodniczym powinno być zdefiniowanie samej kultury – jako przedmiotu turystyki kulturowej, stanowiącego o sensie i znaczeniu jej uprawiania oraz o liście jej celów i formach jej aktywności. Wybitny badacz tej problematyki i autor precyzyjnej, tzw. społeczno-regulacyjnej koncepcji kultury, Jerzy Kmita, rozumie ją jako system przekonań normatywnych i dyrektywalnych, powszechnie respektowanych w danej społeczności i regulujących działania jej członków [Kmita, Banaszak 1994, s. 38]. Na tej podstawie rozwija on teorię powstawania skutków owych przekonań w postaci praktycznych działań w sferze zarówno symboliczno-kulturowej, jak i techniczno-użytkowej. W świetle takiego rozumienia kultury należy uznać jej charakter: 1) duchowy – a nie materialny lub też czysto przyrodniczy, 2) regulacyjny w stosunku do ludzkich zachowań, 3) semantyczny, czyli umożliwiający rozumienie świata i komunikację z innymi ludźmi, 4) pierwotny, a zatem zawsze zastany przez daną jednostkę i wreszcie 5) całościowy, czyli dotyczący wszystkich aspektów życia wspólnoty. Takie rozumienie istoty kultury jako zjawiska najbardziej ludzkiego i społecznego gwarantuje prawidłową interpretację zjawisk jako mających lub niemających z nią związku. Na tej podstawie Kmita analizował powstawanie skutków upowszechnionych przekonań w postaci praktycznych działań w sferze symboliczno-kulturowej, ale i techniczno-użytkowej [Kmita 2007, s. 76-93]. Wskazane powyżej „pierwotność” i „całościowość”, stanowiące uniwersalne i konstytutywne cechy każdej kultury, wiążą się nierozłącznie z jej genezą, mianowicie z faktem, że niezależnie od czasu i miejsca jej narodzin i rozwoju kultura wyrasta z natury jako

środowiska życia swojego twórcy: społeczności ludzkiej i że nie jest jej (natury) przeciwieństwem, lecz na niej buduje. Dotyczy to wszelkich przejawów kultury i aktywności ludzi określanych jako kulturowe. W nich mieści się oczywiście również turystyka kulturowa, rozumiana czy to jako jedna z form niewymuszonej dystrybucji treści kultury, czy to jako zorganizowane albo spontaniczne uczestnictwo ludzi w kulturze podczas podróży podejmowanych w wolnym czasie.

Istnieją setki namacalnych przykładów związków środowiska przyrodniczego, stanowiącego kontekst życia każdego człowieka i stały element funkcjonowania ludzkiej społeczności w danym miejscu oraz zasobów, i walorów wyrosłej tamże kultury. Te relacje stają się jednym z przedmiotów zainteresowania turystów kulturowych i tym samym wchodzi go grupy magnesów tej gałęzi turystyki. Warto wymienić choćby tylko te najbardziej oczywiste, najpowszechniej spotykane i bezpośrednio rozpoznawalne:

- 1) żywienie – miejscowe surowce i uprawy są podstawą historycznego rozwoju kultury kulinarnej, która z kolei jest elementem produktów turystyki kulturowej, magnesami turystyki bywają też święta siewu i zbiorów (jak winobrania czy dożynki), święta tradycyjnie uprawianych owoców i warzyw stanowiących podstawę żywienia itd.;
- 2) ubranie, odpowiadające warunkom klimatycznym i stanowiące element różnicujący tzw. kultury materialnej, współtworzące krajobraz życia codziennego odwiedzanych destynacji, a także propozycje turystycznego *shoppingu*, ale i zawartość ekspozycji muzealnych czy nawet ważny element eventów kulturalnych;
- 3) budowle mieszkalne, użytkowe i reprezentacyjne – zarówno wykorzystywane w ich wznoszeniu materiały, jak i ich dostosowanie do lokalnych warunków oraz potrzeb zależnych od środowiska;
- 4) zabytki techniki i współczesne jej urządzenia, szczególnie te najwyraźniej i bezpośrednio wykorzystujące przyrodę, jak tamy, wiatraki, elektrownie wodne;
- 5) obiekty zapewniające bezpieczeństwo, w tym fortyfikacje, dostosowane do terenu i wykorzystujące naturalne atuty obronne: wyspy, rzeki, wzgórza, mokradła itd.;
- 6) zwyczaje ludności i folklor nawiązujący do rocznych i dziennych cykli przyrody, jak obrzędowość narosła wokół równonocy i najdłuższego dnia;
- 7) elementy żywych lub dawnych religii, ich pierwotne przedmioty kultu i miejsca święte związane czy to z wyjątkowymi twórcami przyrody (jak meteoryty, długowieczne drzewa, niezwykle formy skalne) czy z typowymi zjawiskami przyrody interpretowanymi w kontekście relacji człowieka ze światem nadprzyrodzonym lub przekonań o interwencji tegoż.

W turystyce, tym niezwykle różnorodnym fenomenie podróży czasu wolnego, mieszczą się oczywiście zarówno aktywności niemal wyłącznie „przyrodnicze” – jak rekreacja na łonie natury (przecież jednak z „kulturowymi” już leżakami, kremem do opalania i całymi rytuałami kąpieli słonecznych oraz wodnych), zbieranie grzybów (ale często z gotowymi pomysłami kulinarnymi na ich wykorzystanie), jak i zachowania „niemal” w pełni „kulturowe” (np. tematyczne wyprawy szlakami architektury, wyjazdy na festiwale teatralne, pielgrzymki). Jednak także i ci, którzy preferują te ostatnie, w wielu miejscach natykają się na elementy przyrody lub płynące z nich wyraźne inspiracje: wystarczy wspomnieć o klasztornych ogrodach, o kwiatonach w wystroju budowli czy scenach i tekstach artystycznych eksploatujących naturalne otoczenie i dających mu wyraz. We współczesnej turystyce kulturowej jednostronne, niemal „czyste” „przyrodnicze” czy z drugiej strony „symboliczne” formy (typy programów) to praktyki raczej rzadkie, wyznaczające bieguny jej oferty. Generalnie zaś prawie każda forma wykorzystuje zarówno artefakty kultury, jak i zasoby przyrody, a wszelka aktywność turystyczno-kulturowa odbywa się w przestrzeni łączącej je (czyli dokładnie tak, jak w życiu), co można prześledzić analizując listy zwiedzanych miejsc i obiektów, nieodzowne zabiegi interpretacyjne oraz poszczególne aktywności turystów. Potwierdzają to także badania fenomenu turystyki kulturowej,

podejmowane choćby w naszym kraju [Mikos v. Rohrscheidt 2008 i 2010a, s. 67-197; Kowalczyk i inni 2008; Kowalczyk i inni 2010, s. 162-248; Buczkowska, Mikos v. Rohrscheidt i inni 2009]. To ściśle powiązanie walorów naturalnych i antropogenicznych w programach i ofertach zorganizowanej turystyki kulturowej ukaże przegląd wybranych form tej gałęzi turystyki wraz z konkretnymi przypadkami ich ofert. W trzech kolejnych częściach niniejszego opracowania zamieszczono analizę zainteresowań, sposobów realizacji i typowych destynacji wybranych form turystyki kulturowej, w których walory przyrodnicze są z różnych przyczyn szeroko uwzględniane. Zostało to dokonane na podstawie zaproponowanej typologii, w której kluczowym kryterium podziału jest funkcja przypisana tym walorom w programach wypraw i ofertach lokalnych oraz wynikające z niej ich znaczenie dla całości programu. Opisy zilustrowano prezentacjami ofert lub gotowych programów wypraw. W celu osadzenia wywodów w kontekście bliskim Czytelnikowi oraz wiarygodnego uzasadnienia rzeczywistych zachowań i preferencji turystów, zostały one dobrane spośród ofert obejmujących cele na terenie Polski oraz wycieczek organizowanych przez touroperatorów rodzimych lub obcych, jednak działających m.in. w Polsce i obsługujących polskich turystów. Zajmujący ostatnią część tekstu projekt skoordynowanych działań, zmierzających do turystycznego zagospodarowania i udostępnienia zasobów obszarów przyrodniczo cennych (w tym chronionych) dla turystyki innej niż tylko rekreacyjna, uwzględnia zarówno ich udział w programach turystyki kulturowej (określony w poprzedzającej analizie), jak i typy jej najpopularniejszych produktów i sposobów organizacji. Nie ma on charakteru kompletnego i nie rości sobie takich pretensji, jednak w zamyśle autora może być wykorzystany jako wsparcie dla inicjatorów i wykonawców obszarowych programów turystycznych, a także dać impuls do szerszej dyskusji środowisk naukowych zajmujących się ochroną przyrody oraz turystyką, która doprowadzi do stworzenia ogólnych ram dla takich przedsięwzięć.

Formy turystyki kulturowej powiązane z przyrodą celowo

W realizowanych programach turystyki kulturowej wzajemne powiązania walorów przyrodniczych i antropogenicznych jako celów wycieczek, tematów interpretacji i odrębnych modułów zwiedzania wynikają z różnych przesłanek. Są wśród nich powiązania zarówno fizyczne obu elementów (na przykład gdy zasoby naturalne są surowcem wytwórczym dla ludzkich artefaktów), jak i historyczne (gdy zachodzi integralny związek zagadnień środowiskowych z dziejami miejsca i obiektów), a także czynnik estetyczny (gdy walory przyrodnicze fizycznego otoczenia obiektów podnoszą ich atrakcyjność), świadome działania twórców materialnego dziedzictwa (np. w przypadku obiektów pałacowo-parkowych) czy praktyki współczesnych konstruktorów programów wypraw turystycznych, włączających do nich moduły „przyrodnicze”, łączące się tematycznie z deklarowanym celem czy tytułem wycieczki, potencjalnie atrakcyjne dla turystów albo po prostu stwarzające im okazję do rekreacji.

Sam udział walorów naturalnych w produktach i programach turystyki kulturowej jest zrozumiały. Jednak ze względu na różnorodność, wzajemne przenikanie, częste jednoczesne oddziaływanie wymienionych wyżej (i innych jeszcze) czynników i równie częsty zupełny brak jednego lub paru z nich – żaden nie może stanowić kryterium do tworzenia bardziej szczegółowych typologii ofert czy analiz służących ocenie i ewentualnemu rozwijaniu tematycznych lub obszarowych programów turystyki albo zaawansowanych produktów. Takimi (ogólnymi i zawsze możliwymi do zbadania) kryteriami mogą być natomiast: 1) przyczyny, dla których walory naturalne włącza się do programów wypraw kulturowych i innych propozycji turystyki kulturowej oraz 2) funkcje, jakie pełnią one w jej ofertach. Jeśli oceniać dostępne programy i inne produkty poszczególnych form turystyki kulturowej,

w których stwierdzono liczną obecność walorów przyrodniczych przy zastosowaniu tych kryteriów, można podzielić je na cztery zasadnicze grupy:

- 1) **Formy powiązane celowo** to te, w których obszary, miejsca i obiekty stanowiące walory przyrodnicze (lub na których potencjały te składają się w znacznej mierze) znajdują się wśród typowych samodzielnych destynacji i celów wypraw, stałych systemów eksploatacji turystycznej oraz ofert lokalnych, ponieważ mieszczą się na liście jej celów ze względu na spełnianie kryteriów innych niż przyrodnicze a istotnych dla tej formy (tematycznych, przestrzennych, formalnych). Tak jest w przypadku turystyki dziedzictwa kulturowego oraz turystyki tematycznej.
- 2) **Formy wykorzystujące instrumentalnie** to takie, w których obecność zasobów przyrodniczych wynika z ich niezbędności jako materialnego elementu produktów (jak na przykład surowiec nieodzowny dla kluczowych produktów) albo z ich roli jako integralnego aspektu dziedzictwa eksploatowanego, prezentowanego i interpretowanego w typowych dla danej formy destynacjach. Jednak nie stanowią one same z siebie samodzielnych celów, a co najwyżej (nawet, gdy są wykorzystywane intensywnie) wyznaczają odrębne moduły w programach wypraw lub lokalnej oferty, składające się na całościową prezentację lub jako niewyodrębniony składnik złożonych produktów. Taki wymiar ma ich obecność w turystyce kulinarnej, turystyce wiejsko-kulturowej, turystyce etnicznej, kulturowej turystyce militarnej, kulturowej turystyce egzotycznej, turystyce regionalnej, miejskiej i industrialnej.
- 3) Osobną **formą programowo integrującą** turystyki kulturowej jest turystyka **kulturowo-przyrodnicza**. W jej programach, realizowanych wyprawach i innych typowych dla niej ofertach (jak produkty lokalne) funkcja dziedzictwa przyrodniczego jest założona jako wiodąca, przy jednoczesnej integracji tych walorów z dziedzictwem antropogenicznym w krajobrazach kulturowych lub przy zastosowaniu trwałych obszarowych form organizacji i interpretacji walorów przyrody dla celów edukacyjnych.
- 4) **Formy urozmaicające atrakcje**. Jest to bardzo niejednorodna grupa propozycji szeroko rozumianej turystyki kulturowej. Względna równowaga proponowanych w ich programach atrakcji antropogenicznych i przyrodniczych nie wynika ani z programowych założeń danej formy uprawiania turystyki, ani nie jest kluczowa dla danego typu destynacji. Stanowi ona skutek albo połączenia najatrakcyjniejszych zasobów na danym obszarze, w który kierowana jest wycieczka, albo prostej odpowiedzi na rozpoznany popyt wśród turystów, oczekujących zarówno konfrontacji z unikatowymi walorami przyrody, jak i lepiej znanymi dziełami człowieka. Takie cechy wykazują z jednej strony liczne oferty turystyki regionalnej (eksploatującej konkretny region geograficzny, polityczny czy inaczej wyodrębniony), z drugiej – duża grupa wycieczek tzw. objazdowych i lokalnych turystycznych pakietów mieszanych. Te ostatnie proponują konsumentowi atrakcje danego obszaru bez powiązania ich z określoną okazją lub wiodącym tematem, przez co nie da się ich uznać za produkty konkretnej formy turystyki kulturowej. Ze względu na wspomniany brak programowych podstaw integracji walorów przyrodniczych oraz na wielkie zróżnicowanie tej ostatniej grupy propozycji, nie zostanie ona poddana analizie w niniejszym opracowaniu, jednak kwestią otwartą pozostaje przeprowadzenie dla poszczególnych wyodrębnionych typów propozycji z tej grupy badań, które ustaliłyby na przykład wpływ włączenia walorów przyrodniczych na atrakcyjność oferty dla odbiorców lub/i zawartość elementów interpretacji przyrody oraz edukacji przyrodniczej i efektywność ich oddziaływania na turystów.

Gwoli ścisłości należy także w tym miejscu przypomnieć, że spora część ofert turystyki kulturowej sytuuje się w obszarze propozycji mieszanych, w których nie dominują moduły ukierunkowane na poszczególne typy walorów. Jednak i w nich przyroda znajduje swoje poczesne miejsce.

Turystyka uznanego dziedzictwa kulturowego

Jej głównymi celami są obiekty i miejsca formalnie uznane za dziedzictwo światowe (na pierwszym miejscu obiekty z listy Światowego Dziedzictwa UNESCO) oraz narodowe – to ostatnie na podstawie procedur obowiązujących w danym państwie [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 68-75]. W Polsce są to w pierwszym rzędzie obiekty i miejsca mające status pomników historii, ale także inne wpisane do oficjalnych rejestrów zabytków. Wśród miejsc często obecnych w programach wycieczek były i są między innymi obecne na liście UNESCO zespoły pałacowo-parkowe (takie jak Versailles czy Potsdam), z czasem dołączyły do nich później wpisywane na międzynarodowe i krajowe listy obiekty i krajobrazy kulturowo-przyrodnicze (jak grecka Góra Athos czy polska Kalwaria Zebrzydowska), krajobrazy i kompleksy (post)industrialne (jak austriackie Salzkammergut) czy nawet tworzone sztucznie krajobrazy mieszane (jak transgraniczny obiekt UNESCO Park Mużakowski). Turystyka dziedzictwa uznaje też za swoje cele i eksploatuje historyczne krajobrazy kulturowe, o ile posiadają one status dziedzictwa i objęte są ochroną. Polskimi przykładami takich destynacji są nie tylko zespoły śródmiejskie, jak Lublin, Poznań i inne będące pomnikami historii, ale też coraz liczniejsze parki kulturowe, wśród nich łączący rezydencje, ogrody i krajobrazy naturalne Park Kulturowy Kotliny Jeleniogórskiej czy chroniący miejsca biograficzne i otaczający je krajobraz Mickiewiczowski Park Kulturowy w Wielkopolsce. Oczywiście w przypadku łatwo zakładanych parków kulturowych, przy których tworzeniu nie zawsze decydujące jest kryterium ponadlokalnej rozpoznawalności czy znaczenia walorów z uniwersalnego punktu widzenia lub choćby dla kultury narodowej, ich trwałe wpisanie na listy celów touroperatorów i turystów wymaga stworzenia rzeczywiście atrakcyjnej oferty zwiedzania na miejscu, dobrych warunków pobytu, ale także profesjonalnych i długofalowych działań marketingowych, o czym ich twórcy i władze łatwo zapominają. To w rezultacie obniża – jeśli nie przekreśla – rzeczywiste szanse takich miejsc jako celów lub choćby modułów stacyjnych turystyki dziedzictwa.

O ile jeszcze przed dwudziestu i więcej laty propozycje wypraw typowych dla turystyki dziedzictwa kulturowego rzadko uwzględniały otoczenie przyrodnicze obiektów antropogenicznych, jeśli nie było ono ich integralnym elementem, to w ostatnich latach – trochę pod rosnącym naciskiem międzynarodowych instytucji ochrony dziedzictwa i wydawanych przez nich dokumentów i apeli oraz inicjowanych programów na temat ochrony, popularyzacji i interpretacji dziedzictwa, ale również w dużej części dzięki rozpowszechnieniu idei turystyki zrównoważonej – następuje zmiana. Daje się mianowicie wyraźnie zauważyć trend, który można określić lakonicznym hasłem: *First habitat - then heritage*. Propozycje pobytu turystycznego w miejscu docelowym (trasy lokalne, trasy zwiedzania obiektów, wystawy, pakiety dla turystów) zawierają dziś niemal zawsze prezentację naturalnego otoczenia historycznych czy wybitnych architektonicznie obiektów, a programy wycieczek posiadają moduły albo w całości poświęcone elementom przyrodniczym, albo wyraźnie je uwzględniające. W pokazywanych turystom krajobrazach kulturowych i w ich interpretacji zwraca się na to uwagę i traktuje jako integralny element przekazu. Turystyka dziedzictwa prezentuje więc dziś miejsca i obiekty jako wpisane w przyrodę, a będące (nadal) jej głównymi atrakcjami obiekty antropogeniczne ukazuje jako: 1) dostosowane do istniejących warunków klimatycznych, 2) wykorzystujące rzeźbę terenu i jego zasoby (jak wody powierzchniowe czy roślinność) jako otoczenie i estetyczne zagospodarowanie obiektów, 3) tworzące wraz z nimi integralne, unikatowe krajobrazy kulturowe.

Przykład: Wycieczka do Poczdamu (Światowe Dziedzictwo)

Organizator: Biuro Turystyki i przewozów Partner, Kołobrzeg

Obszar docelowy: Niemcy, miasto Potsdam

Czas trwania: 1 dzień

Program zwiedzania: Pałac Sanssouci, Ogrody Sanssouci: Historyczny Młyn, Galeria Obrazów, Nowe Komnaty, Oranżeria, Dom Chiński, Nowy Pałac, Kościół Pokoju z mozaikami z Murano, Dom Smoka, Belweder. Pałac Cecilienhof (miejsce Konferencji Poczdamskiej w 1945 roku), Nowe Ogrody, kolonia rosyjska Alexandrowka, Kościół Francuski, Dzielnica Holenderska. Spacer po Starym Mieście: Kościół św. Mikołaja, Kościół św. Piotra i Pawła, Stary Ratusz, Brama Brandenburska, Brama Nowa, Brama Myśliwska.

Źródło: Partner, 2015.

Turystyka tematyczna, w tym po szlakach

Wyprawy ukierunkowane na rozmaite aspekty dziedzictwa nazywane są turystyką tematyczną [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 102-106]. Organizowane są one współcześnie również po licznych szlakach tematycznych. Ich profil i ofertę tworzy się oparciu o miejsca lub wątki historii narodowej (jak na przykład w Polsce Szlak Piastowski) albo poszczególne aspekty dziedzictwa materialnego (rozliczne szlaki architektury) czy niematerialnego (na przykład szlaki tematyzowane ze względu na idee i ich oddziaływanie jak Route Reformation und kulturelles Erbe w Niemczech). Szlak turystyczny to linearny system penetracji rekreacyjnej [Styperek 2002, s. 26], często o charakterze rozwiniętego produktu turystycznego, organizującego aktywności ukierunkowane na jakiś aspekt dziedzictwa [Mikos v. Rohrscheidt 2010b, s. 39-45]. Jego odmiany z uwagi na motywy przewodnie obok organizacji aktywności turystycznych przez zestawienie tras i usług zawierają również element udostępnienia i interpretacji poszczególnych grup walorów, które w ten sposób tworzą profil szlaku, stając się podstawą jego wartości edukacyjnej. Poszczególne odcinki szlaku tematycznego oraz jego lokalne „stacje” (gotowe moduły) i inne propozycje (jak trasy tematycznego zwiedzania czy pakiety indywidualne dla turystów) eksploatują wątki przyrodnicze, kulturowe i mieszane powiązane z jego wiodącymi treściami. Wśród systemów tematyzowanych istnieją zarówno szlaki przyrodnicze (na przykład w pasmach górskich), i jak szlaki kulturowe (na przykład literackie, dziedzictwa architektury lub techniki), przy czym wiele z nich ma także charakter mieszany, obejmując walory obydwu typów. Sposób funkcjonowania szlaków i ich znaczenie w poszczególnych formach turystyki kulturowej szerzej omówiono w innym miejscu [Mikos v. Rohrscheidt 2010b, s. 34-39]. Tu należy przypomnieć, że z definicji każdy szlak jest przestrzennym systemem eksploatacji, a jego turystyczna percepcja jest multisensoryczna i zawsze obejmuje nie tylko same obiekty, ale i całe otaczające je środowisko geograficzne [Styperek 2002, s. 25], w tym jego przyrodnicze dominanty i walory. Niestety, należy stwierdzić, że większość polskich szlaków tematycznych (w tym niemal wszystkie o profilu przyrodniczym i mieszanym) to systemy wirtualne – ograniczone do opisu trasy i propozycji tematycznego zwiedzania kolejnych miejsc, najczęściej mające postać strony www lub papierowego przewodnika. Już rzadziej posiadają one terenowe, fizyczne oznaczenie tej trasy i obiektów, natomiast – z braku stałego koordynatora – prawie nigdy nie mają w swojej strukturze realnych propozycji organizacji pobytu turystycznego dla grup wycieczkowych ani pakietów dla turystów indywidualnych, co znacznie obniża ich wartość i praktycznie przekreśla ich funkcjonowanie jako produktu turystycznego. Przykład takiego właśnie szlaku wirtualnego zaprezentowano poniżej.

Przykład: kulturowo-przyrodniczy szlak tematyczny

Nazwa systemu: Szlak Dolnośląskich Zamków i Pałaców

Typ szlaku: regionalny – Dolny Śląsk

Stopień organizacji – wirtualny (brak koordynacji, ofert, tylko częściowy opis na miejscu)

Obiekty szlaku: Międzyzlesie – kompleks zamkowo-pałacowy, ogrody pałacowe i park pałacowy; Gniewoszów – Zamek Szczerba; Wilkanów – pałac, ogród, park pałacowy z założeniem ogrodowym; Idzików – dwór; Stara Łomnica – wieża mieszkalna; Gorzanów – dwór; Trzebieszowice – zespół pałacowo-parkowy; Żelazno – wieża mieszkalna, pałac, Kłodzko – zespół forteczny (Twierdza Kłodzko); Jaskowa Górna – dwór; Podzamek – pałac; park pałacowy; Kamieniec Ząbkowicki – pałac i zespół parkowy; Ząbkowice Śląskie – zamek z przyległym otoczeniem; Niemcza – zamek; Ciepłowody – zamek; Witostowice – zamek wodny (w ruinie); Strzelin – dawny Sąd Królewski; Oława – Zamek Piastowski z dawnym Pałacem Luizy; Bierutów – zamek i wieża zamkowa; Oleśnica – Zamek Piastowski; Milicz – zamek, Sulów – pałac i park pałacowy; Żmigród – Pałac Hatzfeldów, park pałacowy; Piotrkowice – pałac, park pałacowy, spichlerz pałacowy; Bagno – zespół pałacowo-parkowy; Uraz – zamek, park zamkowy; Pęgów – pałac; Wrocław – klasztor Sióstr Szkolnych de Notre Dame; Wojnowice – zespół obronny – zamek; Krobielowice – pałac, park pałacowy; Sobótka – zespół rezydencjalno-pałacowy; Krasków – pałac; Wierzba – zespół klasztorny cystersów; Pastuchów – dwór z wieżą mieszkalną; Morawa – pałac, park pałacowy; Roztoka – pałac z parkiem krajobrazowym; Jawor – Zamek Piastowski; Warmatowice Sienkiewiczowskie – pałac z parkiem; Legnica – Zamek Piastowski; Prochowice – zamek; Lubin – zamek; Chocianów – pałac; Chojnów – zamek; Kliczków – pałac z parkiem pałacowym; Gościszów – zamek; Skała – pałac; park; Płakowice – pałac; Czocho – zamek i okoliczne wzgórza; Leśna – pałac z parkiem pałacowym; Radomierzyce – pałac, założenie parkowe; Świecie – ruiny zamku; Zapusta – ruiny zamku Rajsko; Olszyna Dolna – założenie pałacowo-parkowe; Rzęsiny – zespół pałacowo-parkowy; Nagórze – zespół pałacowy z parkiem; Lubomierz – klasztor i plebania przy kościele p.w. św. Maternusa; Lubomierz – park klasztorny i mury obronne; Proszówka – ruiny zamku Gryf; Stara Kamienica – ruiny zamku; Rybnica – ruiny zamku; Cieplice Śląskie-Zdrój – zespół pałacowy Schaffgotschów; Jelenia Góra – zamek Chojnik; Jelenia Góra – dwór Czarne; Stanisławów – sztuczne ruiny „Zamek Henryka”; Wleń – pałac.

Źródło: Szlaki Kulturowe Dolny Śląsk, 2015.

Obok szlaków istnieją inne oferty turystyki tematycznej – głównie na obszarach nieuwjętych w ramy systemów linearnych. Takie oferty mogą mieć charakter przestrzenny (jak trasy po miastach, zestawione zgodnie z jakimś tematycznym kryterium, na przykład typu obiektów czy wydarzenia historycznego), usługowy (jak pakiety usług dla indywidualnych turystów, swą wiodącą grupę atrakcji dobierające według klucza tematycznego, na przykład zwiedzania muzeów miasta czy uczestnictwa w poszczególnych koncertach festiwalu) czy programowy (jako gotowe programy tematycznej wycieczki, ewentualnie wraz z usługą przewodnictwa). Ta grupa ofert, głównie ze względu na jej realny charakter, funkcjonuje w turystyce krajowej znacznie lepiej niż wirtualne szlaki tematyczne. Jako przykłady ilustracji „pozaszlakowej” oferty turystyki tematycznej, zawierającej w dużej liczbie elementy powiązane z doświadczaniem przyrody, wybrano proponowany polskim turystom pakiet dla Neusiedler See oraz propozycję wycieczki Doliną Pałaców i Ogrodów. Strukturę obu wymienionych ofert zaprezentowano poniżej.

Przykład: Tematyczny pakiet mieszany: Opera i Natura

Nazwa pakietu: Kultur- und Naturerlebnis Neusiedler See
Organizator: Haus Martin, Fam. Schneeberger, Mörbisch am Neusiedler See
cztery noclegi z widokiem na bocianie gniazdo;
cztery ciepłe obiady z menu kuchni regionalnej Burgenlandu;
cztery kolacje z tradycyjnymi daniami własnymi oraz serami regionalnymi;
udział w koncercie Operetki na scenie na jeziorze;
udział w spektaklu opery w dawnym rzymskim kamieniołomie;
rekreacja w rzymskiej łaźni;
fitness w sali rekreacyjnej;
karta turystyczna Neusiedlersee z wstępem do muzeów i wystaw stałych mikroregionu;
wycieczka do Parku Narodowego Neusiedler See-Seewinkel;
wycieczka trasą przyrodniczą z przewodnikiem wokół miejscowości Mörbisch.
Źródło: Neusiedler See Tourismus 2015 (oferta pośrednika Bergfex działającego w Polsce).

Przykład: wycieczka tematyczna

Nazwa: Wycieczka po Dolinie Pałaców i Ogrodów:
Organizator: Biuro Podróży Discover Silesia, Mysłakowice
Obszar docelowy: Kotliną Jeleniogórska
Czas trwania: jeden dzień
Program: zwiedzanie z przewodnikiem: pałacu w Pakoszowie, pałacu górnego w Stanisławowie (z degustacją regionalnego trunku), dworu Czarne i pałacu Paulinum w Jeleniej Górze, pałacu w Mysłakowicach, zespołu domów tyrolskich, kompleksu pałacowego w Bukowcu ze spacerem po parku, zamku Karpniki, kompleksu pałacowego w Łomnicy, pałacu Wojanów.
Źródło: DiscoverSilesia, 2015.

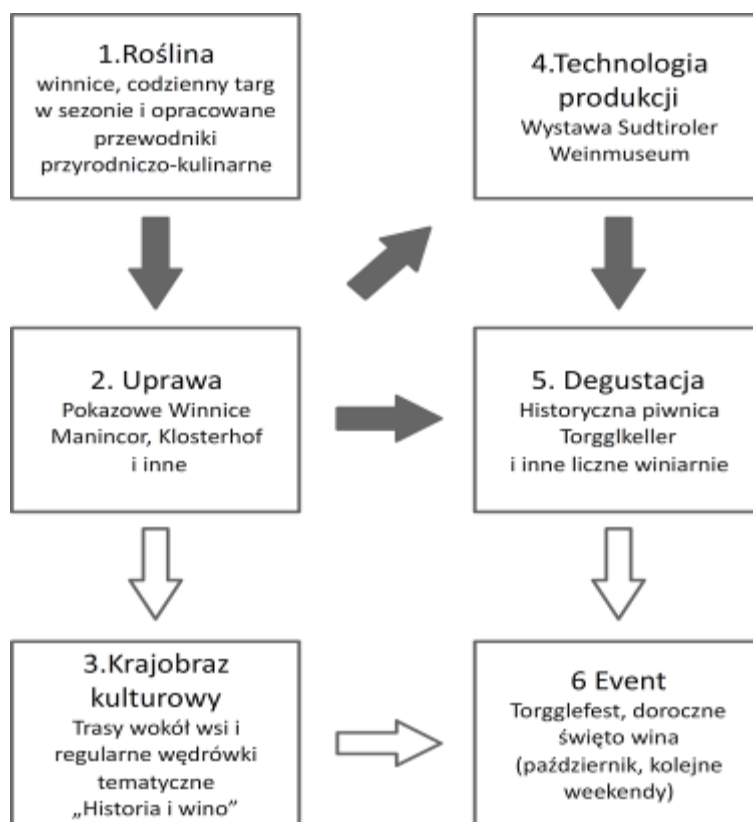
Formy turystyki kulturowej wykorzystujące przyrodę instrumentalnie

W opisanych poniżej formach turystyki kulturowej ukierunkowanych wyraźnie już to na wytwory człowieka, już to na typy destynacji, szeroko uwzględnia się zasoby i walory przyrodnicze w określonym wycinku programów i w ich częściowych modułach, nie nadając im jednak charakteru celowego, a ich interpretację (o ile ma ona miejsce) podporządkowując głównemu programowi jako część składową. Powodem ich wykorzystania jest fakt, że stanowią one niezbywalny element, bez którego nie da się osiągnąć celu doświadczenia danego aspektu kultury materialnej lub dziedzictwa miejsca czy obszaru. Obok bliższego określenia ich cech charakterystycznych i wskazania szerszych opisów danej formy turystyki publikowanych w polskiej literaturze fachowej, opisano tu typowe sposoby uwzględnienia w ich ramach walorów przyrodniczych, ilustrując je każdorazowo przykładem programu lub lokalnej oferty.

Turystyka kulinarna

Wyjazdy turystyczne ukierunkowane na doświadczenie dziedzictwa kulinarnego czy po prostu degustację gotowych produktów gastronomicznych oraz odpowiadające im oferty są dobrze rozpoznane i zbadane. Ich szersze analizy opublikowali w Polsce Andrzej Kowalczyk [2005], Agnieszka Matusiak [2008, 2009], Małgorzata Durydiwka [2013], Katarzyna Plebańczyk [2013], Magdalena Woźniczko, Tadeusz Jędrusiak i Dominik Orłowski [2015] i inni. Zarówno preferencje konsumentów turystyki kulinarnej, jak i lista jej atrakcji oraz produktów turystycznych, są bardzo zróżnicowane, co dobrze oddają określenia jej rozlicznych podform wyodrębnianych przez badaczy: turystyka „smakoszy” (*gourmet*

tourism), turystyka „kuchni narodowej” (*cuisine tourism*), turystyka gastronomiczna (*gastronomic tourism*), wreszcie właściwa turystyka kulinarna (*culinary tourism*) [Kowalczyk 2005, s. 169]. Organizację europejskiej turystyki kulinarnej, z zasady powiązanej z geograficznymi i historycznymi regionami, charakteryzuje wielość szlaków kulinarnych. Alzacki Szlak Win, Turystyczny Szlak Wielkich Win w Burgundii, Szlak Oliwek i Szlak Szynki Culatello we Włoszech, Szlak Sera w austriackim Vorarlbergu, Szlak Piwa w Lotaryngii, Tokajski Szlak Winny na Węgrzech – to tylko lepiej znane przykłady. Długą i bynajmniej nie kompletną listę linearnych systemów udostępniania tego aspektu dziedzictwa zestawia A. Matusiak [2009, s. 321-322]. W kontekście wysoko rozwiniętych produktów turystyki kulinarnej we Francji, Włoszech, Niemczech, Hiszpanii i szeregu innych krajów nie da się uniknąć krytycznej oceny przedsięwzięć rodzimych, które jak dotąd nie wyszły poza certyfikację produktów regionalnych, jednorazowe akcje tworzenia porzucanych następnie „szlaków” lub tras wirtualnych o słabym poziomie tematyzacji i jeszcze słabszej organizacji (np. kompletny brak stałej koordynacji i pakietów usług), nieliczną grupę wyodrębnionych modułów kulinarnych w ofertach lokalnych, głównie niektórych miast lub skansenów i kilkadziesiąt lokalnych w swoim zasięgu imprez tematycznych będących w zasadzie albo świętami miast (jak zielonogórskie Winobranie), albo okazjami promocji samych wyrobów w danym miejscu, jak mnożące się ostatnio „festiwale dobrego smaku”. Sytuację w tej dziedzinie poprawia oferta polskich skansenów: w wielu z nich turystom proponowane są tradycyjne potrawy wraz z prezentacją surowców oraz metod ich przygotowania [Orłowski, Woźniczko 2007].

Legenda: – bezpośrednia eksploatacja produktu – składowa część atrakcji

Ryc. 1. Przykładowy model wykorzystania zasobu w turystyce kulinarnej – produkt lokalny enoturystyki w Kaltern am See, Tyrol Południowy, Włochy

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Kaltern Tourismus 2015].

Szczególnym i bardzo popularnym przykładem turystyki kulinarnej jest enoturystyka, czyli wyprawy tematyzowane na wino i związaną z nim działalność człowieka. Ze względu na bogate tradycje winiarskie i utrzymującą się popularność tego trunku, jest ona nie tylko dobrze rozwinięta, ale i szeroko opisywana, w tym także w polskich badaniach [m.in. Kruczek 2009, Kowalczyk 2010a]. Z punktu widzenia niniejszego opracowania należy wskazać, że turystyka winiarska najbardziej czytelnie prezentuje udział i kluczowe znaczenie zasobów przyrody oraz powiązaną z nimi aktywność człowieka w powstawaniu kulinarnego dziedzictwa oraz jego przekazie. Typowy dla organizacji produktów turystyki winiarskiej jest bowiem powielany w większości miejsc następujący łańcuch doświadczeń i edukacji: 1) roślina (winorośl), 2) jej uprawa, 3) wytworzony w związku z nią krajobraz (kulturowy), 4) technologia produkcji wina, 5) produkty i ich degustacja, 6) event tematyczny (np. święto winobrania) jako kulminacja sezonu turystycznego. Łatwo zauważyć, że trzy pierwsze elementy ściśle wiążą się z zasobem przyrodniczym (winoroślą) i jego eksploatacją przez człowieka, a we wszystkich pozostałych pozostaje on nadal widocznie obecny i doceniany jako przetworzony, ale niezbędny surowiec, kluczowy dla tematyzowanej oferty turystycznej.

Turystyka kulturowa na obszarach wiejskich

Wśród innych form turystyki kulturowej (a w opozycji do agroturystyki czysto rekreacyjnej) wyodrębnił ją i opisał Armin Mikos v. Rohrscheidt [2008, potem 2010a, s. 123-127]. Szerszą jej analizę opublikowała Justyna Mokras-Grabowska [2009], a lista jej najpopularniejszych krajowych walorów oraz typowych elementów oferty została zestawiona i szeroko opisana przez Tadeusza Jędrysiaka w odrębnej publikacji książkowej [Jędrysiak 2010]. Jako turystyka kulturowa obszarów wiejskich określane są zbiorczo te propozycje i aktywności turystyczne, dla których głównym celem jest miejsce lub obszar mało zurbanizowany, a pierwszorzędny motyw ich podjęcia to chęć zapoznania się z żywą kulturą lub relikami dawnej kultury tych miejsc lub obszarów. Od kilkudziesięciu lat stopniowo rośnie jej popularność wśród kolejnych pokoleń Europejczyków, w wyniku procesów urbanizacji mieszkających w miastach i niemających na co dzień bezpośredniego kontaktu ze środowiskiem życia przodków ogromnej większości z nich. Obok tradycji ludowych i żywego folkloru, historycznych obiektów i zespołów budownictwa wiejskiego, ekspozycji etnograficznych prezentowanych w ramach tematycznych wystaw oraz wspomnianych wyżej ludowych tradycji kulinarnych i ich wytworów, oferta turystyki wiejskiej obejmuje walory bezpośrednio wiążące się z naturą. Są one prezentowane i interpretowane w licznych skansenach w kontekście eksploatacji zasobów przyrodniczych (surowce i ich pozyskiwanie, procesy technologiczne, narzędzia) oraz cyklicznych eventów eksploatujących ludowe zwyczaje oparte na naturalnych cyklach roku (powitanie wiosny, procesyjne obchodzenie pól, dożynki itd.). Dlatego właśnie skanseny i organizowane w nich imprezy są najczęstszymi samodzielnymi celami grupowych wypraw tej formy turystyki. Typowymi punktami docelowymi turystów indywidualnych i małych grup prywatnych są z kolei niektóre gospodarstwa agroturystyczne (pełniące tym samym funkcje gospodarzy lokalnych pakietów). Proponują one swoim gościom nie tylko usługę noclegową w środowisku wiejskim oraz gotowe propozycje wycieczek po okolicy, ale także bezpośrednie zetknięcie z przyrodą i jej eksploatacją, często z elementami fachowej interpretacji i praktycznego doświadczenia (udział w zbiorach lub łowieniu i przetwarzaniu, nauka przygotowywania potraw, pomoc w obowiązkach związanych z hodowlą i inne), co uzupełnia skanseny współtworząc aspekt edukacyjny tej formy turystyki. Jako samodzielne moduły wiejskich wypraw turystycznych prezentowane są typowe krajobrazy kulturowe (najczęściej znakomicie uwyrażniające bezpośredni związek wiejskiego życia z przyrodą i zależności od niej, jak układy pól uprawnych, łąki i pastwiska, sady, łowiska, wycinki leśne i elementy towarzyszącej im infrastruktury gospodarczej. Podczas pieszych wycieczek podejmowanych po trasach lokalnych stają się one przedmiotem nie tylko bezpośredniego („dotykalnego”)

doświadczenia turysty, ale i intensywnej interpretacji, czy to ze strony twórców tras (przez przygotowane materiały i opisy *in situ*), czy lokalnych przewodników (w formie osobistego, ustnego przekazu). Dobrze zorganizowana oferta turystyki wiejskiej na danym obszarze może – obok opisanej poniżej oferty turystyki kulturowo-przyrodniczej – w najszerszym zakresie zrealizować konfrontację turysty z zasobami i walorami natury.

Przykład oferty (indywidualnej) wiejskiej turystyki kulturowej

Nazwa: Indywidualny pakiet pobytowo-edukacyjny

Organizator: Edukacyjne Gospodarstwo Turystyczne Raj

Czas trwania: do uzgodnienia, z reguły weekend

Program (elementy do wyboru i uzgodnienia):

Obserwacja i poznawanie *zasad hodowli zwierząt (koni, krów, świń, kóz, królików, drobiu domowego – kur, kaczek, gęsi, indyków gołębi)*. Prezentacja budowy i sposobów wykorzystania sprzętu rolniczego – kombajnu, snopowiązałki, prasy do słomy, siewnika, pługu, rozrzutnika obornika. *Rozpoznawanie gatunków roślin, w tym zbóż, nasion, drzew, krzewów, ziół, grzybów, jabłek (malinówek, renet, jonatanów, starkingów, lobo)*. *Nauka zasad ekologicznej uprawy w ogrodzie i pod folią kwiatów, owoców i warzyw. Wycieczki po okolicy: obserwacja dzikich ptaków, ich siedlisk i zachowań (np. czapli, żurawi, bażantów, łabędzi)*. *Udział w karmieniu zwierząt: saren w lesie, dzików w zagrodzie.*

Praktyczna nauka zbierania owoców (malin, porzeczek, wiśni, brzoskwiń, moreli, winogron). *Nauka zasad magazynowania, przechowywania i przetwarzania płodów rolnych, wytwarzania twarogu, domowej produkcji masła*. Poznawanie wykorzystywanych niegdyś w gospodarstwie sprzętów: międlicy do lnu, maselnicy, magła o drewnianych wałkach, nożyc do strzyżenia owiec, kołowrotka. Prezentacja dawnych naczyń i urządzeń: glinianych mis i waz, tary do prania, młynka do kaszy, lamp naftowych, samowara, maszyn do pisania i do szycia, beczki piwowskiej, starych kufrów, skrzyń na odzież, radła.

Zapoznanie z zasadami gospodarki leśnej i łowieckiej, normami ekologicznej produkcji roślinnej i zwierzęcej. Gawęda gospodarzy na temat historii i współczesności regionu, jego kultury i obyczajów. Przekazanie i objaśnienie map i przewodników turystycznych okolicy, *wspólna wycieczka po terenie leśnym, wprowadzenie w umiejętność tropienia zwierząt po śladach*.

Źródło: EGA Raj, 2015.

Przykład oferty eventowej skansenu

Nazwa: Reymontowska Majówka w skansenie

Organizator: Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu , czas trwania: 1 dzień

Program (streszczenie): kiermasz rękodzieła i produktów regionalnych, widowisko obrzędowe „Wesele Boryny (części I i II II); Kompleks: Wieś – Rzędówka: *prace polowe* i zajęcia gospodarskie w zagrodach chłopskich i na polach (wirowanie śmietany, ubijanie masła w drewnianej masielnicy, pranie i maglowanie bielizny, *orka konna i bronowanie, siew*); chałupa z Ostrowa: wiejska izba szkolna – lekcja kaligrafii, podwórko – dawne gry i zabawy dziecięce, rekonstrukcja scenek wiejskich nawiązujących do powieści pt. Chłopi (m.in. strojenie kapliczki, nabożeństwo majowe, *sadzenie ziemniaków na polu*, wywożenie Jagny); Polana – ognisko z gawędą.

Źródło: MWM 2015.

Kulturowa turystyka militarna

Ta ostatnio coraz popularniejsza forma wypraw kulturowych została opisana nie tylko w cytowanym już systematycznym opracowaniu [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 135-141], ale także w odrębnej monografii [Jędrusiak, Mikos v. Rohrscheidt 2011] oraz w analizach

przekrojowych [m.in. Kowalczyk 2009a]. Obejmuje ona podróże turystyczne mające za cel uzyskanie osobistego doświadczenia lub edukację, w których istotną częścią programu, decydującą o podjęciu podróży lub udziale w niej, jest zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 136]. W kontekście niniejszej analizy należy wskazać na następujące jej cechy: obecność na liście samodzielnych celów wypraw kompleksów wojskowych wpisanych w przyrodę i wykorzystujących jej formy, jak twierdze górskie (czego krajowym przykładem może być Srebrna Góra), odnoszące się do zasobów przyrodniczych moduły zwiedzania kompleksów obronnych, jak eksploatacja rzek w roli naturalnych fos (np. Nogat w Malborku, Modlin) czy wykorzystanie rzeźby terenu dla wznoszenia fortyfikacji (m.in. Wawel, ale i znacznie młodsze forty twierdzy w Poznaniu), nowa funkcja historycznych fortyfikacji w służbie ochrony przyrody (jak rezerваты Nietoperek w Międzyrzeckim Rejonie Umocnionym), zorganizowany powrót przyrody przez nowe zagospodarowanie fortyfikacji miejskich jako ogrodów publicznych (jak w niemieckich Dinkelsbühl, Rain czy Planty w Krakowie), lokalne trasy przyrodniczo-fortyfikacyjne, w tym te z programami aktywnego zwiedzania (jak szlaki rowerowe wokół twierdzy w Przemyślu). W kontekście planowania i realizacji kompleksowych programów łączących zarządzanie przyrodą i turystykę, na systematyczną analizę ze strony badaczy, ale i uwagę branży turystycznej, zasługują także przedsięwzięcia już od pewnego czasu podejmowane w interesie turystyki militarnej. Są to włączane do lokalnych strategii rozwojowych programy ochrony, zagospodarowania i aktywizacji turystycznej, w tym szczególnie forteczne parki kulturowe (wspomniana Srebrna Góra, ale i Kłodzko, Nysa i inne) oraz powstające z polskim (choć nader mizernym) udziałem europejskie programy sieciowe rewitalizacji i aktywizacji obszarów umocnionych Forte Kultura. Jedne i drugie zawierają moduły łączenia walorów przyrodniczych i antropogenicznych w ramach kompleksowej ochrony i rewitalizacji obiektów oraz tworzenia oferty dla turystów i interpretacji dziedzictwa.

Przykład: wyprawa militarnej turystyki kulturowej

Nazwa: Fortece niemieckich imperiów

Organizator: KulTour.pl, biuro podróży, Poznań

Czas trwania: 8 dni

Program (streszczenie): Poznań (PL): Park Cytadela z pozostałymi umocnieniami i Muzeum Uzbrojenia, cmentarz wojskowy, Fort VII (muzeum), Palmiarnia Poznańska; Kostrzyn n.O. (PL/DE): tzw. Stare Miasto z relikami fortyfikacji, wędrówka wzdłuż umocnień na linii Odry, Fort Gorgast (DE); Park Narodowy „Ujście Warty” (wystawa przyrodnicza i miejsca gniazdowania ptaków w rozlewiskach rzeki); Peitz (DE): Gruba Wieża, Baszta Słodowa, Bastion Magazynowy, Muzeum Huty Peitz, spacer śladem fortyfikacji zewnętrznych; Königstein (DE): Georgenburg, koszary bojowe, muzeum twierdzy, pozycje artyleryjskie, kazamaty, Skarbiec Saski, górską trasą zewnętrzną wokół fortecy; Terezín (CZ): mała twierdza z muzeum i podziemnymi korytarzami, miasto – twierdza, muzeum getta, trasa zewnętrzna (wały, bastiony, umocnienia ziemne); Josefov (CZ): ravelin 14, korytarze podziemne, wały kurtynowe twierdzy, most i cmentarz forteczny, Muzeum Josefova i Jaromera; lot samolotem nad Josefovem i Jaromerem służy prezentacji położenia twierdzy i ogromu wykonanych prac fortyfikacyjnych; Kłodzko (PL): twierdza główna z wystawami o dziejach samego obiektu i szkła kryształowego, korytarze minerskie, fory wewnętrzne, kazamaty, lapidarium, taras widokowy; Kompleks Riese (PL): Muzeum Sztolni Walimskich, kompleks „Osówka” wydrążone w skałach Gór Sowich korytarze i hale podziemnych fabryk.

Źródło: KulTour.pl, 2015.

Turystyka miejska

To grupa aktywności turystycznych, których głównym celem jest odwiedzanie i poznawanie miasta traktowanego jako dziedzictwo kulturowe i uznawanego za niepodzielny element przestrzeni turystycznej [Kowalczyk 2005, s. 157]. Odwiedzanie miast należy do najpopularniejszych form turystyki kulturowej, z tego względu jego przyrodnicze konotacje zasługiwałyby tu na znacznie szerszą prezentację, jednak szczegółowy opis tego złożonego fenomenu nie jest możliwy w ograniczonych ramach artykułu. Został on na innym miejscu scharakteryzowany z podaniem szczegółowej bibliografii [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s.117-122]. Wbrew obiegowym opiniom o wyłącznie antropogenicznych walorach wybieranych w ramach podróży turystycznych do miast, w kontekście zasobów przyrodniczych i ich eksploatacji można w przestrzeni miast i w ich propozycjach turystycznych wskazać różnorodne typy elementów czy stacji zwiedzania, odrębnych modułów czy nawet samodzielnych celów wycieczek. Należą do nich w pierwszym rzędzie atrakcje o profilu przyrodniczym wykorzystywane w ramach wycieczek jako element edukacji i rekreacji (głównie ogrody botaniczne i zoologiczne, palmiarnie, parki, ogrody publiczne), przy czym niektóre z nich ze względu na swoje znaczenie dla dziejów czy dziedzictwa miasta są traktowane jako integralne stacje podstawowych turystycznych tras zwiedzania (jak Mirabellpark w Salzburgu, Central Park w Nowym Jorku czy Park Szczytnicki we Wrocławiu). Drugą grupą atrakcji są wystawy o profilu przyrodniczym, a w niektórych miastach nawet całe muzea (jak światowej sławy Muzeum Historii Naturalnej w Wiedniu, a w Polsce m.in. Muzeum Ziemi w Warszawie oraz muzea przyrodnicze w Poznaniu, Łodzi, Wrocławiu czy Krakowie). Niektóre tematyczne trasy miejskie są ukierunkowane na zasoby naturalne oraz na przyrodnicze aspekty lokalnego dziedzictwa,

Przykład: trasa turystyczna w mieście tematyzowana na walory przyrodnicze

Nazwa trasy: Zielony Poznań

Poniżej znajduje się schemat z przebiegiem trasy i nazwami zwiedzanych obiektów **ze strony 97** miejskiego przewodnika „30 sposobów na Poznań”. Trasa posiada wprowadzenie z opisem merytorycznym, a każdy obiekt na niej jest osobno opisany w cytowanej książce.

Ryc. 2. Moduł przyrodniczy kulturowej turystyki miejskiej

Źródło: 30 sposobów na Poznań, 2011.

przy czym wiele z nich ma wyraźne moduły dydaktyczne. W wielu miastach funkcjonują znane i popularne wśród turystów rezerваты przyrody, zakładane z myślą zarówno o ochronie, jak i turystyce (jak pięć kieleckich rezerwatów ze znaną Kadzielną na czele). Szereg miejskich obiektów i obszarów dziedzictwa oraz innych popularnych atrakcji ma charakter mieszany z wyraźnym udziałem walorów przyrodniczych (relikty fortyfikacji i twierdz miejskich, historyczne cmentarze, zespoły pałacowo-parkowe dawnych rezydencji i inne). W najnowszych podręcznikach interpretacji miejskiego dziedzictwa dla turystów pojawiają się odrębne programy interpretacji obszarów przyrodniczo cennych i zorganizowanych kompleksów przyrodniczych [Mikos v. Rohrscheidt 2014, s. 301-326]. W wielu programach wypraw grupowych do miast można znaleźć moduły ukierunkowane na walory przyrodnicze, które zagospodarowują duże części dnia (np. od obiadu do kolacji), czego świadectwem są setki katalogów wycieczek polskich i zagranicznych biur podróży; podobne moduły można odnaleźć w pakietach indywidualnych dla turystów. Gotowe propozycje zwiedzania miejskich terenów zielonych, odwiedzin w ekspozycjach przyrodniczych i aktywnej turystyki w podmiejskich obszarach leśnych wraz z odnośnikami do powiązanych z tym usług (jak wypożyczanie sprzętu) zawierają także portale internetowe miejskich agend turystycznych, lokalnych organizacji turystycznych i komercyjnych operatorów usług. Na tle tak dużego zróżnicowania potencjalnych atrakcji i ich tak oczywistego powiązania z miejskim dziedzictwem może w zasadzie dziwić, że liczne polskie miasta dopiero w ostatnich latach odkryły swoje przyrodnicze walory dla turystyki i tylko w bardzo ograniczonej mierze zaczęły wykorzystywać je w ofercie skierowanej do gości.

Kulturowa turystyka regionalna

Ta forma turystyki kulturowej obejmuje podróże podejmowane z motywów kulturowych lub edukacyjnych, których celem jest konkretny region historyczny lub kulturowy. Jej szersza prezentacja wraz z uściśleniem kwestii definiowania regionu oraz typologią turystów i ofert zawarta jest w dwóch wcześniejszych publikacjach autora [Mikos v. Rohrscheidt 2009; 2010a, s. 189-195]. Kluczowe dla kwestii udziału walorów przyrodniczych w programach turystyki regionalnej jest kryterium wyboru celów zwiedzania przez organizatorów propozycji na miejscu i touroperatorów realizujących wycieczki do danego regionu. Jeśli jest nim założenie potencjalnej atrakcyjności poszczególnych celów dla możliwie największej grupy turystów, to w takich programach pojawiają się obszary i walory (w tym formy rzeźby terenu) o dużej rozpoznawalności lub o charakterze unikatowym, prezentowane turystom głównie lub wyłącznie w postaci wizualnej i bez głębszej interpretacji. Typowym przykładem takiego podejścia są programy objazdowych wycieczek regionalnych, w których zazwyczaj znajduje się jedna lub kilka atrakcji o charakterze przyrodniczym. Jeśli natomiast za programem stoi głębsza refleksja gospodarzy terenu i jego twórców, wówczas walory przyrodnicze prezentowane są nie tylko w określonym miejscu programu i w przemyślanej sekwencji, ale są też interpretowane w historyczno-kulturowym kontekście, np. jako zastane warunki ludzkiego osadnictwa i działalności kulturotwórczej, podstawowy surowiec rozwoju kluczowych gałęzi gospodarki czy element typowych dla regionu, pionierskich albo unikatowych kreacji krajobrazowych. Tak się dzieje często w przypadku rzadkiej w Polsce, ale popularnej w wielu krajach, regionalnej turystyki studyjnej [Mikos v. Rohrscheidt 2009, s. 80-81] lub w ramach systemów turystycznej eksploatacji regionu jakimi są kulturowe szlaki regionalne [Mikos v. Rohrscheidt 2009, s. 83-85].

Przykład kulturowej turystyki regionalnej

Nazwa: Wycieczka do Toskanii

Organizator: Biuro Podróży Index, Katowice, **czas trwania:** 6 dni

Program (streszczenie): Siena: Piazza del Campo, Pałac Miejski z wieżą, plac katedralny z katedrą, rynek; Lukka: Plac Amfiteatru, ulica handlowa via Fillungo, Piazza Napoleone, mury obronne, średniowieczne wieże Giunigi i Ore; poza: Campo dei Miracoli z katedrą Baptysterium, Krzywa Wieża; San Gimignano: kamienne wieże, forteca; Monteriggioni spacer miejski, *spacer krajobrazowy wokół miasta*; region Chianti: *oglądanie pejzaży winnic z miejsc widokowych*, zwiedzanie Greve in Chianti i Radda in Chianti, *wizyta w winnicy* z degustacją win, chleba, oliwy; Florencja: taras widokowy z panoramą miasta i *doliny Arno*, kościół Santa Croce, Piazza Signoria z Galerią Uffizi i Palazzo Vecchio, katedra Santa Maria del Fiore, wieża Giotto i Baptysterium, Ponte Vecchio.

Źródło: [Index, 2015].

Kulturowa turystyka egzotyczna

Tak określa się wyprawy turystyczne ukierunkowane na konfrontację uczestników z istniejącymi kulturami obcymi i dalekimi lub ze śladami dawnych, odległych kultur poza obrębem rodzimego, szeroko rozumianego kręgu kulturowego, w przypadku Europejczyków najczęściej utożsamianego z własnym kontynentem [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 161nn]. Jej typowe programy i produkty, a także profil uczestników, poddał analizie Zygmunt Kruczek [2011], do którego opracowania odsyła się zainteresowanych. Kryterium uznania podróży egzotycznej za wyprawę kulturową stanowi ukierunkowanie jej programu (lub faktycznie mających miejsce aktywności w przypadku turystów indywidualnych) na poznawanie innych, egzotycznych dla podróżnika kultur oraz spotkanie z ich reprezentantami na obszarze docelowym. Jednak ponieważ turystyka egzotyczna w swojej kulturowej wersji ma przede wszystkim charakter objazdu turystycznego (podobnie jak turystyka regionalna), to z tych samych powodów (albo różnorodność walorów i bodźców i ich atrakcyjność dla turysty, albo integralność dziedzictwa i jego interpretacji) zawiera ona niemal zawsze komponent przyrodniczy, którego udział jest różny. Zależy on w pierwszym rzędzie od typu destynacji, posiadającej lub nie zachowane autentyczne i szerzej znane walory antropogeniczne (trudno o nie na przykład w wielu krajach Afryki czy na dużych obszarach Ameryki Południowej). Intensywność eksploatacji zasobów przyrody wynika także z ich większego lub mniejszego bezpośredniego wpływu na współczesne życie miejscowych ludzi. Udział walorów przyrodniczych rośnie przykładowo w destynacjach, gdzie zakres urbanizacji czy w ogóle kolonizacji przez człowieka jest mniejszy, a miejscowe społeczności utrzymują się głównie z eksploatacji bogactw przyrody. Organizowane tam wyprawy częściej mają formułę trampingu, a ich uczestnicy dodatkowo – ze względów logistycznych – wchodzi w bliższy kontakt z przyrodą: formami terenu, florą i fauną (zwierzęta bywają wówczas wykorzystywane nawet w roli środka transportu). Poniżej podany jest przykład wyprawy egzotycznej na tereny z dominującymi walorami przyrodniczymi i ograniczonymi zasobami materialnego dziedzictwa wytworzonego przez człowieka. Ilustruje on, jak w naturalny sposób ta proporcja przekłada się na programy wycieczek i lokalne produkty.

Przykład wyprawy egzotycznej

Nazwa: Kilimandżaro z Piotrem Pustelnikiem

Organizator: Africa Line, Warszawa

Destynacja: Tanzania

Czas trwania: 15 dni

Program (streszczenie): trekking *drogą Mahame na wierzchołek Uhuru* pod opieką Piotra Pustelnika, wybitnego himalaisty, wizyta w masajskiej wiosce, spotkanie z mieszkańcami, biesiada, *zwiedzanie rezerwatu Ngorongoro: krajobraz, wędrówki w przyrodzie, obserwacja zwierząt*, wyspa Zanzibar (rekreacja na plaży oceanicznej, *wizyta na plantacji goździków*).

Źródło, Africa Line, 2015.

Turystyka etniczna

Pod identyczną polską nazwą kryją się w istocie dwie różne formy turystyki kulturowej, w języku najczęstszych analiz naukowych (angielskim) określane różnymi terminami. W rozumieniu *roots tourism* (turystyka do korzeni) oznacza to wyjazdy turystów do miejsc pochodzenia własnego lub przodków (np. emigranci polscy lub żydowscy do Polski) albo do obszarów dawnego lub aktualnego życia własnej grupy etnicznej (np. Żydzi z całego świata do Polski lub Izraela) – czyli konfrontację z własnym dziedzictwem. Natomiast w rozumieniu *indigenous tourism* (turystyki „tubylczej”) nazwa ta oznacza odwiedzanie miejsc i obszarów życia rdzennych społeczności w ich naturalnym środowisku, najczęściej poza granicami kontynentu europejskiego (np. amerykańskich Indian czy australijskich Aborygenów), i wynika z chęci poznania, jak żyją „inni” – szerzej o tym w [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 128-134]. W tej pierwszej grupie wypraw, nakierowanej na „własne dziedzictwo” turysty, udział elementów przyrodniczych (najczęściej typowych krajobrazów lub unikatowych walorów) jest ograniczony i odpowiada mniej więcej ich pozycji w opisanej powyżej turystyce regionalnej (a więc jako elementów składowych doświadczenia i interpretacji, rzadziej odrębnych modułów czyli tematyzowanych „stacji”, a nigdy samodzielnych celów). Natomiast w drugiej – eksploatującej kulturę obcą – życie tubylców prezentowane jest w symbiozie z przyrodą (zwłaszcza że mają oni z nią codzienny, bezpośredni kontakt i są od niej w większym stopniu zależni niż społeczeństwa europejskie). Także ich wierzenia, obyczaje i świąteczny folklor są prezentowane w kontekście przyrody, jako że nadal odgrywa w nim ona kluczową rolę. W samej turystyce „tubylczej” widoczny jest podział na dwa nurty, który warunkuje intensywność i sposoby spotkania z dziedzictwem przyrodniczym. Touroperatorzy obsługujący klienta masowego ograniczają się do gotowych produktów i programów dostępnych na miejscu, tym samym redukując element przyrodniczy do pokazania krajobrazów i unikatowych walorów (tak jak w masowej turystyce egzotycznej) lub wizyty w miejscach znaczących (np. na świętej górze plemienia). Natomiast ci organizujący wyprawy w małych grupach turystów nastawionych na głębszy i bardziej

Przykład turystyki etnicznej (tubylczej)

Nazwa: **Indianie z Rzeki Napo (Ekwador)**

Organizator: Me Tours Internacional S.A. de C.V., Polskie Biuro Podróży w Meksyku

Czas trwania: 12 dni

Program (lista aktywności): wycieczka z Quito na Równik i zwiedzanie muzeum etnograficznego; Pululahua – zamieszkały **krater wulkanu**; zwiedzanie Quito; wycieczka na targ indiański w Otavalo; San Antonio de Ibarra (centrum rzemiosła związanego z drewnem); Cotacachi (centrum rękodzielnictwa skórzanego) i Cuicocha (**jezioro w kraterze wulkanu**); Misahualli – **gorące źródła i obserwacja roślinności i kolibrów**; wioska Union Venecia – obserwacja życia codziennego i **spacer po dżungli do jednego z wodospadów**; spływ łódką indiańską **rzeką Napo** do muzeum etnologicznego, tu spotkanie z Indianami i **pokaz sposobów polowania, pozyskiwania roślin leczniczych** i wykorzystania środków halucynogennych przez szamana; **wizyta w ośrodku ochrony zwierząt amazońskich; obserwacja krokodyli w naturalnym środowisku**; wizyta w miejscowej szkole i zabawa z dziećmi, obiad indiański, odwiedziny rodziny indiańskiej Quichua, obserwacja wyrobu ceramiki i **poszukiwania złota w rzece Napo**; spacer po **lesie amazońskim z prezentacją i wyjaśnieniem roślin leczniczych**, zajęcia sportowe z młodzieżą z tubylczej wspólnoty, **nocny spacer po dżungli, rafting po jednym z dopływów Amazonki**, okaz tańców indiańskich i praktyk szamańskich Wayusaso; pokaz przygotowywania i degustacja chicha, prezentacja wyrobów rzemieślniczych; zwiedzanie Butterfly Garden (**hodowla motyli tropikalnych**); Archidona – zwiedzanie **jaskini Jumandy (w kredowych wapieniach z podziemną rzeką i skamieniałymi ammonitami)**; Tena – możliwość zakupu samorodków złota od poszukiwaczy.

Źródło: METI 2015.

intensywny kontakt z autentycznym dziedzictwem i otoczeniem kładą nacisk na osobiste zetknięcie z przyrodą jako jego integralnym elementem, często także z uwzględnieniem problematyki ochrony, realizowanej w szczególnych miejscach: muzeach etnograficznych, obszarach chronionej przyrody, jak parki narodowe, ośrodkach ratowania ginących gatunków zwierząt i innych. W konsekwencji uczestnicy tych wypraw mają częściej niż inni turyści kulturowi sposobność osobistego doświadczenia i dogłębnej interpretacji przyrodniczego aspektu dziedzictwa. Dobrze ilustruje to poniższy przykład wycieczki, w której programie walory przyrodnicze wręcz dominują liczbowo, jednak nadane im podrzędne znaczenie w programie i wyłączna interpretacja ich funkcji jako habitatu człowieka nie pozwalają uznać tej wyprawy za ofertę turystyki kulturowo-przyrodniczej.

Turystyka industrialna

Jest ukierunkowana na dziedzictwo przemysłowe (historyczne miejsca produkcji, muzea i ekspozycje technologii, powstałe w wyniku industrializacji krajobrazy kulturowe, w tym dzielnice robotnicze), a także na funkcjonujące zakłady produkcyjne posiadające ofertę zwiedzania. Jej szersze analizy publikowali w Polsce m.in. A. Mikos v. Rohrscheidt [2010a, s. 142-149], Paulina Koralewska [2009] i Tadeusz Jędrusiak [2011], a analizy walorów industrialnego krajobrazu kulturowego z jej punktu widzenia – Marek Ruszkowski [2010] i wielu innych. Wśród jej samodzielnych celów znajdują się unikatowe zabytki techniki wykorzystujące zasoby przyrody bezpośrednio jako źródło energii w produkcji dóbr (np. młyny, kuźnie czy papiernie eksploatujące ciekły wodne, młyny z wiatrakami) lub pozyskujące z nich energię niezbędną dla dalszego wykorzystania (tamy i elektrownie wodne, inne). Natomiast wśród typowych modułów zwiedzania w ramach odwiedzin poszczególnych miejsc na trasach wypraw tej formy turystyki przyroda prezentowana jest głównie: 1) jako źródło surowca (np. złoża pierwotne w swoich naturalnych miejscach), 2) jako przestrzeń przemysłowej aktywności człowieka (wzrost kopalniany, kamieniołomy i inne miejsca eksploatacji), oraz 3) w kontekście rezultatów tej działalności (m.in. krajobrazy (post)industrialne). Z powyższego wyliczenia wyraźnie wynika wycinkowa i podporządkowana funkcja walorów przyrodniczych w tej formie turystyki, prezentowanych tu i interpretowanych jako niezbędne tworzywo, element łańcucha technologicznego czy uboczny skutek aktywności ludzkiej, współtworzący materialne dziedzictwo. Niemniej z jednej strony konieczność eksploatacji zasobów na miejscu w licznych przedsięwzięciach przemysłowych, a z drugiej olbrzymi wpływ przekształceń – będących ich skutkiem – na formy krajobrazowe, funkcjonowanie poszczególnych obszarów oraz na jakość życia ludzi w nich, powodują wzrost zainteresowania samych turystów przyrodniczymi elementami i wątkami prezentowanego im dziedzictwa. Skutkiem tego jest wprowadzanie przez touroperatorów do programów wycieczek modułów przyrodniczych oraz zwiększanie liczby tych modułów jako „stacji” w propozycjach zwiedzania na miejscu ze strony gospodarzy terenu lub poszczególnych miejsc – atrakcji oraz przez twórców lokalnych produktów turystycznych. Ci ostatni dokonują tego coraz częściej w ramach specjalnie przygotowanych programów edukacyjnych, powiązanych z postulatami ekologii. Niestety należy stwierdzić, że polscy touroperatorzy w swej masie nie odkryli jeszcze tego nowego trendu i nawet w tych krajowych propozycjach wycieczek, które zawierają w tytułach określenia takie jak „krajobraz przemysłowy” i pokrewne, moduły krajobrazowe ograniczają się do budowli i kompleksów przemysłowych, najczęściej prezentowanych wprost i z bliska, a nie w szerszym otoczeniu, nie mówiąc już o osobnej prezentacji i interpretacji choćby tych elementów najbliższego otoczenia, na które wpływ działalności przemysłowej był bezpośredni i oczywisty. Pozytywnym wyjątkiem (bo są takowe uwzględniane) bywają hałdy przy kopalniach w miastach górniczych. Tego stanu dowodzi choćby powierzchowny przegląd programów wycieczek publikowanych na portalach i w katalogach organizatorów. Ofertę poprawiają nieco wycieczki organizowane w przestrzeni wytyczonych tematycznych

szlaków industrialnych, z których w Polsce najlepiej zorganizowany i najpopularniejszy jest Szlak Zabytków Techniki Województwa Śląskiego. Jednak i te krajowe systemy z rzadka tylko włączają w swoje struktury miejsca i obszary położone poza przestrzenią bezpośredniej eksploatacji i produkcji, co wyklucza wiele unikatowych elementów przyrodniczych wiążących się z tą sferą działalności człowieka.

Przykład propozycji turystyki industrialnej

Nazwa: **Góry Świętokrzyskie „od pomysłu do przemysłu”**

Organizator: Biuro Turystyczno-Usługowe Traper, Rzeszów

Czas trwania: 3 dni

Program (streszczenie): Maleniec – Zabytkowy Zakład Hutniczy z zespołem walcowni i gwoździarni z układem hydroenergetycznym; Sielcia Wielka – Muzeum Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego: zakład walcowni i pudlingarni z największym kołem wodnym w Polsce; Stara Kuźnica – zabytkowa kuźnia z **układem wodnym**; Starachowice – Muzeum Przyrody i Techniki (zakład wielkopiecowy, technika samochodowa, **archeopark**); Nowa Słupia – Muzeum Starożytnego Hutnictwa z prehistorycznymi piecami dymarskimi z początku naszej ery (**zwiedzanie in situ**); Krzemionki Opatowskie – rezerwat archeologiczny (**wyrobisko podziemne**), wioska neolityczna (rekonstrukcja).

Źródło: Traper, 2015.

Turystyka kulturowo-przyrodnicza - programowa interpretacja naturalnego dziedzictwa powiązana z łączeniem walorów

O ile w wyżej przedstawionych formach turystyki kulturowej łączenie walorów *stricto* antropogenicznych, przyrodniczych i mieszanych wynikało z kontekstu historycznego, profilu lub funkcji miejsc, obszarów i obiektów będących celami wypraw lub było narzucane przez powiązania materialne (jak kluczowa rola naturalnych surowców) albo tematykę wypraw czy ofert lokalnych, to w przypadku dynamicznie rozwijającej się turystyki kulturowo-przyrodniczej¹ występuje powiązanie programowe, wynikające z zainteresowań samych turystów szeroko rozumianym otoczeniem człowieka, z motywów dydaktycznych (w tym popularyzacji ekologii i zagadnień bezpośrednio związanych z ochroną naturalnego dziedzictwa) oraz nowego, integralnego rozumienia dziedzictwa, uwzględniającego zasoby i treści pochodzące od człowieka nie oddzielnie, ale w historycznym kontekście i w żywej relacji do jego naturalnego i kształtowanego przezeń habitatu. W tym kontekście nietrudno już odróżnić turystykę kulturowo-przyrodniczą od turystyki *stricto* przyrodniczej (ang. *nature tourism* lub *wildlife tourism*). Ta ostatnia jest ukierunkowana głównie na obserwację i doświadczenie przyrody, antropogeniczne elementy środowiska akceptuje i wykorzystuje tylko instrumentalnie: jako umożliwiające organizację wyprawy (drogi, ośrodki noclegowe itd.) lub – gdy już są integralnymi elementami zwiedzanych atrakcji – przyjmuje je „z dobrodziejstwem inwentarza”, jednak przedmiotem prezentacji i interpretacji czyni je tylko incydentalnie.

¹ Kolejność członów tego terminu bywa także przez jej badaczy odwracana, można zatem napotkać w literaturze również określenie „turystyka przyrodniczo-kulturowa”. Wynika to albo z koncentracji danego autora na jednym lub drugim typie walorów, albo ze stwierdzonej w opisie konkretnego przypadku liczbowej przewagi modułów programowych odnoszących się do danego typu [por. Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 155n]. Również w niektórych opisach programów i analiz turystycznych dla określenia wycieczek realizujących cele poznawcze w obszarach przyrodniczo cennych używa się także nazwy „turystyki przyrodniczo-edukacyjnej”, jednak z zestawienia modułów programowych wynika, że wiele z nich nie poprzestaje na atrakcjach przyrodniczych, a część zabiegów interpretacyjnych skoncentrowana jest na działalności człowieka, jej skutkach i artefaktach. Tym samym można je zaliczyć do analizowanej formy turystyki kulturowo-przyrodniczej.

Z kolei w ramach szerszego fenomenu, którym jest turystyka kulturowa, jej kulturowo-przyrodnicza odmiana jest kulminacją wzajemnego przenikania walorów, ofert i aktywności ukierunkowanych jednocześnie na atrakcje naturalne i antropogeniczne. Jest tak, gdyż eksploatuje je ona wspólnie i nierozłącznie, przy czym właśnie zasobom naturalnym i walorom przyrodniczym programowo przyznaje pierwszeństwo. To przekłada się na przydzielenie im centralnej funkcji jako magnesom turystycznym programów wypraw i ofert lokalnych, na ich intensywną interpretację (często z zastosowaniem metod wypracowanych specjalnie dla tego celu) oraz na większy liczebnie udział tego elementu jako tematyki odrębnych modułów (stacji) zwiedzania. W konsekwencji wzrasta ich udział w całości doświadczeń turystycznych uczestników. Jedną z pierwszych polskich definicji turystyki kulturowo-przyrodniczej ujmuje ją jako „taką formę turystyki, w której główny cel stanowią naturalne walory środowiska, a motywacją uczestników jest spotkanie z chronionym lub organizowanym przez człowieka dziedzictwem naturalnym albo powiększenie wiedzy o świecie otaczającym” [Mikos v. Rohrscheidt 2008, potem 2010a, s. 155]. W monografii jej autora znajduje się także szerszy opis tej formy turystyki kulturowej, wzbogacony studiami przypadków [Mikos v. Rohrscheidt 2010a, s. 155-160].

Typowymi samodzielnymi celami wypraw turystyki kulturowo-przyrodniczej (czyli obszarami, których turystyczne doświadczenie stoi w centrum ich programów) są: 1) parki narodowe, krajobrazowe, rezerваты, geoparki i inne obszary przygotowane do edukacji przyrodniczej wraz z ich trasami terenowymi, ośrodkami ochrony, uprawy i hodowli oraz ekspozycjami, 2) obszary i obiekty przyrodniczej kreacji człowieka: arboreta, ogrody botaniczne i zoologiczne, historyczne ogrody i parki itd., 3) cykliczne eventy kulturowe o profilu przyrodniczym, jak święta kwiatów, wystawy ogrodowe, giełdy roślin itd., oraz 4) krajobrazy kulturowe z dominującym komponentem przyrodniczym, w tym dzieła człowieka organizujące przyrodę z wpisaniem w nią obiektów służących jego różnym celom: a) rezydencjonalnym, jak zespoły pałacowo-parkowe, b) wytwórczym lub ochronnym, jak zbiorniki zaporowe i ich otoczenie, czy nawet c) religijnym, jak historyczne jaskinie mnichów albo nowożytne kalwarie.

Z kolei typowymi modułami programowymi turystyki kulturowo-przyrodniczej, a więc odrębnymi ogniwami zwiedzania z elementami prezentacji, interpretacji i doświadczenia składającymi się na ofertę miejscową czy osobnymi „stacjami” dłuższych wypraw są: 1) ekspozycje przyrodnicze poza terenami chronionymi, w tym muzea historii naturalnej i inne przyrodnicze, także w miastach, stałe wystawy, ogrody pokazowe, 2) elementy przyrodnicze w obiektach antropogenicznych (parki, fosy, ogrody przypałacowe i miejskie) czy 3) miejsca z intensywną interpretacją unikatowych artefaktów (np. detali architektury, obiektów sztuki) nawiązujących do przyrody. Poniżej przedstawione zostały cztery podstawowe modele uprawiania turystyki kulturowo-przyrodniczej. Typowe dla nich założenia – rzadziej w wyniku świadomego wykorzystania przez twórców, częściej intuicyjnie lub zgoła przypadkowo – można rozpoznać jako wiodące w konstrukcji większości realizowanych programów i produktów turystyki kulturowo-przyrodniczej. Dwa pierwsze wywodzą się z koncepcji teoretycznych i były stosowane pierwotnie w innych formach turystyki (zrównoważonej lub kulturowej) natomiast dwa pozostałe zrekonstruowano na podstawie analizy kilkudziesięciu opublikowanych programów i produktów typowych dla analizowanej formy turystyki kulturowej.

*** Od przyrody do dziedzictwa**

To opracowany na użytek turystyki zrównoważonej model polegający na tworzeniu zrębu programu opartego na walorach natury i uzupełnianiu atrakcji przyrodniczych o obiekty dziedzictwa kulturowego. Przykładem zastosowania takiego podejścia jest koncepcja CAN (culture – adventure – nature), rozwinięta m.in. w Sarawaku w Malezji [Kowalczyk, Derek, Kulczyk, Burska 2010, s. 174], a opierająca się na włączaniu w programy zwiedzania

najcenniejszych atrakcji antropogenicznych formalnie zaliczonych do dziedzictwa kulturowego, które są położone w bezpośrednim sąsiedztwie wielkich parków narodowych, do których odnosi się rdzeń produktu turystycznego i towarzyszącej mu interpretacji. Jak widać, następuje tu świadome łączenie obu komponentów z zachowaniem dominacji pierwszego z nich. Służy ono przede wszystkim skierowaniu dochodów z turystyki do miejscowej ludności, niejako przy okazji jego skutkiem jest powiększenie różnorodności doświadczenia turystów i uzupełnienia go o komponent kulturowy. Przyczyną programowej dominacji elementów przyrodniczych i liczebnej przewagi takich elementów jest ich pierwotnie założona kluczowa funkcja przy wtórnym wprowadzeniu pozostałych. Można tu zatem dostrzec fenomen turystyki przyrodniczo-kulturowej (w takiej kolejności członów) wywodzącej się z „czystej” turystyki przyrodniczej.

*** Od dziedzictwa do przyrody**

Model ten jest oparty na proponowanej od połowy lat 90. ubiegłego stulecia koncepcji „4 H”, sformułowanej przez Vanessę L. Smith [1996] pierwotnie dla turystyki etnicznej na podstawie przeprowadzonych analiz w obszarach słabo zaludnionych i nieurbanizowanych. Nazwa odnosi się do angielskich terminów *habitat* (środowisko), *heritage* (dziedzictwo), *history* (historia) oraz *handicrafts* (rękodzieło). Wychodząc od fenomenu człowieka obecnego i tworzącego swoją kulturę na danym obszarze, we wszystkich elementach prezentacji i interpretacji program odnosi się do środowiska naturalnego. Jest ono widziane i przekazywane jako źródło i zespół warunków funkcjonowania społeczności ludzkiej danego obszaru, wyznaczających jej sposób życia, wytwórczość, a także formy tworzonego przez nią krajobrazu kulturowego i w pewnym zakresie także dzieje tej społeczności. Program poszczególnych stacji i modułów tak konstruowanych wypraw i ofert „doprowadza” zatem nieuchronnie do zasobów i walorów przyrody, a interpretacja dziedzictwa koncentruje się na przyrodzie właśnie, w którą „wpisuje” kolejne elementy, zachowując stale jako dominujący kontekst środowiskowy, a więc w tym wypadku naturalny. Ten model sprawdza się głównie na obszarach, gdzie antropogeniczne elementy i aspekty dziedzictwa reprezentowane są stosunkowo nielicznie i nie posiadają wystarczającej atrakcyjności (i rozpoznawalności) z punktu widzenia przeciętnego turysty. W jego wypadku program turystyki kulturowej (tu: etnicznej) został wtórnie, lecz na podstawie dobrze przemyślanej i konsekwentnie realizowanej przebudowy rozszerzającej, przekształcony w program kulturowo-przyrodniczy.

*** Człowiek tworzący z przyrody**

Tak roboczo nazwano popularny szczególnie w Europie model oparty na zgodnej z historycznymi procesami prezentacji aktywności ludzkiej wykorzystującej przyrodę i modyfikującej ją w rozlicznych dziedzinach tworzonego materialnego dziedzictwa. Jest on stosowany głównie na obszarach i w obiektach, gdzie komponent przyrodniczy podporządkowany celom człowieka i przezeń reorganizowany pozostaje nadal widoczny, stanowi poważną część walorów i jest łatwy w prezentowaniu i interpretacji (które często wspomagają gotowe kolekcje i wystawy). Wówczas celem (i przejawem) wprowadzenia przyrodniczo-kulturowej interpretacji jest właśnie ustawienie tej składowej w centrum programu i uwagi turystów. Realizację tego modelu najłatwiej dostrzec w programach wycieczek zorganizowanych i lokalnych produktach (pakietach), ukierunkowanych na obszary mieszanego dziedzictwa (np. przyrodniczo-kulturowego z listy UNESCO) oraz w koncepcjach i strukturze regionalnych tematycznych systemów eksploatacji, jak szlaki kulturowo-przyrodnicze (np. ogrodów), które turystyka kulturowo-przyrodnicza chętnie i często wykorzystuje. Do tego modelu można także zaliczyć typ wypraw i programów interpretacji towarzyszący przyrodniczym imprezom tematycznym, jak święta ogrodów czy kwiatów. Cechuje go w najwyższym stopniu równowaga elementów naturalnego i antropogenicznego, tak co do udziału ilościowego modułów (przy czym najliczniej

koncentrują się one na walorach mieszanych), jak i intensywności zabiegów interpretacyjnych poświęconych samej przyrodzie i działalności człowieka

*** Doświadczenie i nauka dla odpowiedzialności i ochrony**

Ten model realizują popularne w krajach europejskich ekologiczne programy edukacyjne wykorzystujące turystykę dla swoich celów, głównie jako formę doświadczenia przez nauczanych środowiska na żywo i na miejscu. Generalnie służy on dydaktyce ekologicznej, w tym powiększeniu wiedzy o przyrodzie, budzeniu jej świadomości i potrzeby ochrony, i jest realizowany z zachowaniem metodyki tej dziedziny. Jednak w sytuacji, gdy obszar docelowy wypraw (położony z reguły we własnym kraju, a często nawet w bliskiej okolicy zamieszkania turystów) charakteryzuje się liczną obecnością elementów kulturowych, są one uwzględniane przez program zwiedzania i w miarę możliwości prezentowane oraz interpretowane w kontekście ochrony przyrody. Jego typowym przejawem jest wykorzystywanie elementów zagospodarowania służących dydaktyzowaniu przyrody, jak ścieżki edukacyjne, zagrody hodowlane, wystawy tematyczne na zwiedzanym obszarze chronionym i ich bardzo intensywna (często wręcz dominująca) obecność w programie danej wyprawy. Twórcami takich programów często bywają specjaliści – przyrodnicy lub ekologowie, przez co w porównaniu do pozostałych modeli w największym bodaj stopniu są tu one zdominowane przez walory naturalne, a najrzadziej pojawiają się w nich komponenty antropogeniczne, których interpretacja ma również ograniczony wymiar.

Poza wymienionymi istnieją jeszcze liczne aktywności nieoparte na głębszej refleksji dotyczącej relacji środowiska przyrodniczego i człowieka i tym samym niewynikające ze świadomego programowania interpretacji. Ich wyraźne ukierunkowanie, zgodne z przedstawioną powyżej charakterystyką turystyki kulturowo-przyrodniczej, wynika w takich wypadkach albo z potrzeby spełnienia wyraźnie sformułowanych oczekiwań zleceniodawcy (którym może być szkoła albo grupa miłośników przyrody), albo na „wycuciu” konstruujących program. Doprowadza to do powstania programu z przeważającą obecnością i kluczową funkcją walorów przyrody już na etapie doboru poszczególnych atrakcji, albo/i do rzeczywistej koncentracji ich interpretacji na wątkach przyrodniczych. To ostatnie często wynika z osobowościowych cech i zainteresowań prowadzących wycieczki i gospodarzy pakietów lokalnych (np. osobista pasja).

Przykład I: Zmieszanie walorów przy wspólnej dedykacji.

W poniższym programie zachowana jest równowaga celów antropogenicznych i obszarów oraz walorów przyrodniczych, jednak cała wyprawa jest dedykowana na równi kulturze i przyrodzie, a duża część walorów kulturowych jest prezentowana i interpretowana w ich przyrodniczym kontekście.

Nazwa oferty: Przyroda i kultura krajów bałtyckich

Organizator: Eko-Tourist, Kraków

Czas trwania: 10 dni,

Program (streszczenie): Trocki Historyczny Park Narodowy (zamek na wyspie, **rezerwat archeologiczny w krajobrazie przyrodniczym**, historyczna część miejscowości); zwiedzanie historycznego centrum Wilna; **Park Narodowy Gauja na Łotwie (wędrowka doliną rzeki Gauji)**, zamek kawalerów mieczowych i kościół w Cesis; historyczne centrum Tartu (Dorpat – Estonia); **rezerwat torfowiskowy Endla**; zwiedzanie Tallina (**kompleks pałacowo-parkowy Kadriorg**, sobór Aleksandra Newskiego na wzgórzu Toompea, Stare Miasto). **Nadmorski Park Narodowy Lahemaa z wędrowką wśród małych zatok, strumieni, głazów narzutowych**, wizyta w pałacu szlachty bałtyckiej; **wyspa Saaremaa: rezerwat ornitologiczny Vilsandi, krater meteorytowy, wędrowka po skalistym klifie i na wapiennych**

ląkach, wizyta w osadzie rybackiej, zwiedzanie zamku w Kuressaare; zwiedzanie Rygi (zamek, katedra, Brama Szwedzka i Wieża Prochowa, kościół p.w. św. Piotra, kamienice Trzej Bracia, Pałac Bractwa Czarnogłowych, Opera, Pomnik Wolności; Rundale: pałac księcia Kurlandii; Szawle (Litwa): Góra Krzyży; zwiedzanie zespołu pałacowego Tyszkiewiczów w Kretyndze; kurort Palanga (Połagi): **zwiedzanie wystawy bursztynu; Mierzeja Kurońska (park narodowy), zwiedzanie okolicy ruchomych wydm** i historycznej wioski rybackiej; zZwiedzanie historycznego centrum Kowna.

Źródło: Eco-Tourist, 2015.

Przykład II: Edukacja ekologiczna z wykorzystaniem krajobrazu przyrodniczego organizowanego przez człowieka.

Dominują elementy naturalne organizowane przez człowieka dla celów ochrony i edukacji przyrodniczej. Z wykorzystaniem ich potencjału oraz stworzonych kolekcji i narzędzi interpretacji realizowana jest edukacja na temat relacji człowieka z przyrodą. Istniejące elementy krajobrazu kulturowego są prezentowane w kontekście przyrodniczego otoczenia.

Nazwa oferty: Oko w oko z zubrem – wycieczka do Białowieży

Organizator: Kogis, portal turystyki dziecięcej (touroperator), Warszawa

Czas trwania: 3 dni

Program (streszczenie): **Muzeum Rolnictwa, skansen i park krajobrazowy w Ciechanowcu; Białowieża: park pałacowy (interpretacja ogrodu angielskiego), spacer ścieżką dydaktyczną, ekspozycja Muzeum Przyrodniczo-Leśnego Białowieskiego PN (prezentacja i interpretacja życia puszczy ze wsparciem multimedialnej wystawy), wejście na wieżę widokową, spacer po puszczy Szlakiem Dębów Królewskich (prezentacja gatunku drzewa połączona z wyjaśnieniem genezy parku w historycznej ochronie przyrody królewskiego obszaru polowań);** zwiedzanie cerkwi z wprowadzeniem w kulturę miejscowej ludności (prezentacja wyznania i kultu prawosławnego); biesiada puszczańska przy ognisku, **wycieczka szlakiem „Żebra Żubra” po puszczańskich bagnach, zwiedzanie rezerwatu pokazowego żubrów z prezentacją poszczególnych gatunków zwierząt (żubrów, koników w typie tarpana, wilków, dzików, jeleni, saren, łosi), wprowadzenie w problematykę interwencji ochronnych człowieka na przykładzie genezy żubronia;** wizyta na świętej górze Grabarce – zwiedzanie przykładu krajobrazu kulturowego wytworzonego na podstawie motywów religijnych.

Wszystkie elementy prezentacji i interpretacji są realizowane na poziomie i z użyciem metod właściwych dla grupy odbiorców – dzieci szkolnych (starsza grupa szkoły podstawowej).

Źródło: Kogis 2015.

Przyroda i jej zarządcy a turystyka kulturowa

Ochronę przyrody w Polsce reguluje odnośna ustawa [Ustawa 2004]. Wymienia ona jej formy (artykuł 6) i ściślej definiuje ich zakres oraz sposób realizacji na poszczególnych obszarach chronionych, a także odpowiedzialne organy zarządzające i zakres ich kompetencji (artykuły 7-44). W rozumieniu tego dokumentu bezpośrednimi zarządzającymi poszczególnymi obszarami są dyrektorzy parków narodowych, regionalni dyrektorzy ochrony środowiska, dyrektorzy urzędów morskich, starostowie, burmistrzowie i wójtowie w imieniu powiatów i gmin oraz nadleśniczy dla kompleksów leśnych nieobjętych szczególnymi formami ochrony. Poniższe wywody odnoszą się więc do nich jako gospodarzy obszarów przyrodniczo cennych i jednocześnie partnerów w zakresie organizacji turystyki na nich.

W opiniach badaczy turystyki zrównoważonej, opartych na przeprowadzanych analizach, turyści na obszarach chronionych stanowią obiektywne zagrożenie dla przyrody

(wynikające z masowej eksploatacji, a także z niekontrolowanych inwestycji służących obsłudze turystów i dewastujących krajobraz). Jednak może ono być w przeważającym stopniu zredukowane, a nawet całkowicie wyeliminowane, przy odpowiednim zarządzaniu ruchem turystycznym [Kowalczyk, Kulczyk, Duda-Gromada 2010, s. 91]. Z drugiej strony, jak wykazano powyżej, turystyka kulturowa umieszcza najrozmaitsze zasoby i walory przyrodnicze, w tym także obszary i obiekty chronione na listach swoich tematów i destynacji, czyniąc je – jako integralny składnik dziedzictwa – przedmiotem doświadczenia turystycznego i interpretacji, ale obiektywnie rzecz biorąc – także eksploatacji. Konsekwencją tego jest zainteresowanie zarówno samych turystów kulturowych, jak i organizatorów wypraw i ofert w miejscach docelowych, takim ich zarządzaniem, by mogły one być odwiedzane i na stałe włączane do programów i produktów. W kontekście rosnącego poziomu świadomości ekologicznej twórców ofert i samych turystów tym oczekiwaniom towarzyszy gotowość respektowania reguł służących ochronie i zachowaniu środowiska i jego walorów, a w szczególności:

- systemowej i konsekwentnej ochronie obszarów cennych przyrodniczo, w tym ich bioróżnorodności, zwłaszcza zaś unikatowych i zagrożonych gatunków zwierząt, roślin oraz form geologicznych, a także ochronie pojedynczych walorów przyrodniczych, co ma swoje odbicie również w analizach tworzonych na użytek turystyki i uwzględniających jej punkt widzenia [por. m.in. Kasprzak 2011];
- okiełznania i skanalizowania żywiołowego ruchu turystycznego, zgodnie z koncepcjami ograniczonej dostępności [por. Kowalczyk 2010b, s. 54-55];
- ochronie i dalszej pielęgnacji krajobrazu kulturowego;
- odzyskaniu przyrodniczego komponentu części obszarów i krajobrazów, na których został on utracony lub świadomie wyrugowany (swoistej „reintrodukcji” przyrody);
- edukacji przyrodniczej i kulturowej w turystyce (w tym również tej proekologicznej, realizowanej zgodnie z programami wypracowanymi przez specjalistów);
- minimalizacji antagonizmów na linii gospodarze (obszarów, obiektów, gmin) vs. turystyka (jej organizatorzy i uczestnicy).

Jednocześnie strona „turystyczna” jest świadoma, że wnosi ze sobą:

- zyski z turystyki przekładające się także na utrzymanie i tworzenie miejsc pracy na terenach posiadających cenne kompleksy przyrodnicze, głównie w sektorze noclegów, gastronomii, informacji i przewodnictwa, transportu, ale również w dziedzinie zagospodarowania obiektów i obszarów przyrodniczych, m.in. pracowników obsługujących ekspozycje, oprowadzających turystów i kontrolujących ruch osób;
- będącą wynikiem popytu turystycznego stopniową poprawę infrastruktury lokalnej (budowę lepszych dróg samochodowych, powstawanie sieci tras rowerowych, rozwinięcie oferty gastronomicznej), w niektórych miejscach również utrzymanie częstotliwości komunikacji zbiorowej, której turyści zapewniają frekwencję i podstawową opłacalność;
- promocję regionu (mikroregionu) na zewnątrz, co przynosi mu pozytywną rozpoznawalność i pośrednie zyski, zarówno z dalszego napływu turystów, jak i związanych z nim inwestycji;
- wspieranie procesu tworzenia się tożsamości lokalnej i regionalnej mieszkańców, ich dumy ze swojej małej ojczyzny i świadomości silnego związku z nią, co pośrednio wpływa na aktywność społeczności oraz na obniżenie presji emigracyjnej;
- poprawę ochrony i estetyki krajobrazu w wyniku nacisku grup zainteresowanych atrakcyjnością dla turystyki i ruchem turystycznym na władze lokalne i skierowaniu na tę dziedzinę ich uwagi, aktywności inwestycyjnej oraz części posiadanych środków finansowych.

Ta generalna gotowość do współpracy powiązana jest z oczekiwaniem na konstruktywną odpowiedź ze strony „przyrodniczej”, to jest odpowiedzialnych za zarządzanie obszarami przyrodniczo cennymi, tak na poziomie centralnym, jak i na terytorium poszczególnych jednostek (samorządowych i obszarów chronionych) oraz za ochronę środowiska. Powinna ona objąć:

- wyrażoną w postaci aktu prawnego generalną deklarację wspierania „wpisywania kultury” naturalnie powstałej i harmonizującej z przyrodą do programów ochrony i popularyzacji przyrody wraz ze wskazaniem zobowiązań z tego wynikających dla poszczególnych instytucji i osób prawnych. Nie spełnia tego postulatu na przykład ostatnia ustawa tzw. krajobrazowa [Ustawa 2015] – w istocie nie tyle długo oczekiwany kodeks krajobrazowy, co niejednorodny zbiór zmian i poprawek innych ustaw, którą raczej należałoby określić mianem „ustawy o uciążliwych reklamach”, wprowadzającej w kluczowej dla turystyki kwestii (artykuły 6, 7) obowiązek przeprowadzania przez samorządy audytu krajobrazowego – określony co do celów i zakresu, ale nie w odniesieniu do wykonawców, zatem podatny na manipulacje i nie gwarantujący eksperckiego poziomu;
- generalne (poza wyjątkowo dobrze uzasadnionymi przypadkami) wpisywanie programów udostępnienia turystycznego w obszarowe koncepcje ochrony przyrody, które z kolei powinny spełniać dobrze opracowane kryteria turystyki zrównoważonej;
- konstruktywną współpracę w zespołowych analizach potencjałów turystycznych obszarów i w jej ramach wnoszenie do tych analiz oceny komponentu przyrodniczego;
- kształcenie przyszłych i dokształcanie aktualnych kadr „przyrodników” (w szerokim rozumieniu: zarządzających i pracowników obszarów chronionych, ale też odpowiedzialnych za ochronę środowiska w samorządach, a nawet architektów krajobrazu) z uwzględnieniem zagadnień krajobrazu i dziedzictwa kulturowego oraz komponentu turystycznego w zarządzaniu obszarami przyrodniczo cennymi, w tym współpracy ze środowiskiem turystycznym (twórców ofert lokalnych, touroperatorów, organizatorów eventów turystycznych, pracowników bieżącej obsługi turystów, w tym przewodników jako interpretatorów dziedzictwa); te programy edukacyjne powinny obejmować przynajmniej ogólną wiedzę o podstawach rekreacji, typach i systemach eksploatacji turystycznej, produkcie turystycznym, jego rodzajach i niezbędnych komponentach, miejscu i formach interpretacji dziedzictwa w turystyce;
- współpracę w tworzeniu (zgodnych z planami ochrony) regulaminów korzystania z obszarów chronionych z przedstawicielami środowiska turystycznego, a przynajmniej z ekspertami w dziedzinie turystyki, zamiast jednostronnego ustalania przepisów wygodnych tylko dla zarządzających i pracowników;
- wypracowanie w poszczególnych obszarach systemów szybkiej weryfikacji i ewentualnego reagowania na skargi organizatorów turystyki na zarządzających i pracowników obszarów chronionych, którzy: samowolnie ograniczają dostęp turystyczny do walorów, bezpodstawnie i niekorzystnie dla turystów interpretują regulaminy dla własnej wygody i tzw. „świętego spokoju”, czy uporczywie lekceważą wyznaczone im zadania związane ze współpracą z turystyką;
- z drugiej strony: udział w tworzeniu skutecznych kanałów, procedur i narzędzi interwencji w stosunku do przedstawicieli środowiska turystycznego łamiących reguły i wspólne ustalenia dla poszczególnych obszarów,

Ten wymiar współpracy wydaje się minimalnym i jest niezbędny dla dobra wszystkich zainteresowanych: zarówno poszczególnych zarządzających obszarami chronionymi, jak samorządów, turystów oraz lokalnego sektora usług turystycznych, a ponadto służy osiągnięciu wyżej wymienionych celów zarówno ochrony dziedzictwa naturalnego, krajobrazu kulturowego, jak i jego odpowiedzialnej – ale i atrakcyjnej dla odbiorców – turystycznej eksploatacji.

Pozostawiając kwestię regulacji prawnych na poziomie władz centralnych, na które ani piszący te słowa, ani środowisko naukowe, nie mają bezpośredniego przełożenia, warto jednak rozważyć możliwe do zrealizowania zakresy współpracy w terenie, to znaczy w skali poszczególnych obszarów mających status chronionej przyrody oraz obszarów chronionego krajobrazu, a także współpracujących z nimi lub odpowiedzialnych za nie samorządów. Jeśli obie strony („zarządzająca” i „turystyczna”) zgadzają się co do wyżej zarysowanych celów lub przynajmniej są gotowe do ich dalszej negocjacji, a także podzielają przekonanie, że dla ich osiągnięcia współpraca jest konieczna, to pozostaje skonkretyzować kierunki i metody wspólnych działań służących zbiorowym interesom. W tym kontekście należy odpowiedzieć sobie na następujące kolejne pytania: 1) co należy robić? 2) z kim to robić? oraz 3) jak to zrealizować? Poświęcona temu ostatnia część opracowania ma charakter postulatywny i obejmuje autorskie propozycje, oparte jednak na sprawdzonych modelach współpracy oraz odnoszących sukcesy produktach turystycznych.

Działania zalecane do podjęcia w pierwszej kolejności

Spektrum pożądanых i potencjalnie możliwych działań jest na tyle szerokie, że rozsadałoby ramy artykułu. Dlatego autor postanowił skoncentrować się na – jego zdaniem – tych najważniejszych elementach zagospodarowania i oferty turystycznej, których stworzenie jest realne w kontekście dostępnych lub możliwych do pozyskania środków, mogących jednocześnie w relatywnie krótkim czasie spowodować wprowadzenie walorów przyrodniczych na szerszą skalę do oferty turystyki kulturowej oraz zapewnić im atrakcyjność w oczach jej uczestników.

Rozwijanie oferty szlaków kulturowych w oparciu o komponent przyrodniczy

Szlaki kulturowe to gotowe, ponadlokalne systemy eksploatacji turystycznej, prezentujące turystom poszukiwane przez nich walory zgodnie ze swoim profilem i jednocześnie – w zależności od poziomu organizacji systemu – wiążące je z niezbędnymi im usługami. Z punktu widzenia analizowanej grupy walorów najbardziej interesujące są szlaki kulturowo-przyrodnicze, programowo organizujące doświadczenie elementów naturalnych i na nich koncentrujące zabiegi interpretacyjne. Jednak warto przypomnieć, że także inne szlaki tematyczne, o ile konstruowane są zgodnie z postulatami badaczy turystyki, w dużej mierze wspomagają i ukierunkowują kontakt turysty z tym aspektem dziedzictwa i krajobrazu. Ich koncepcje wychodzą bowiem z założenia o wielowymiarowej – bo przecież przestrzennej – strukturze szlaków, której konsekwencją jest rzeczywiste wieloaspektowe doświadczenie zwiedzającego je turysty: nie widzi on wyłącznie formalnie należących do systemu obiektów, ale całe ich otoczenie. Integralne podejście w planowaniu takiego systemu uwzględnia więc nie tylko obiekty i ich ofertę, ale także przestrzeń je otaczającą, w tym walory przyrodnicze, które czyni przedmiotem prezentacji i tematem interpretacji, szczególnie (ale nie tylko) wówczas, kiedy istnieją powiązania z samymi obiektami lub z tematyką szlaku. Wprawdzie typowe doświadczenie turysty podczas przemieszczania się trasą szlaku kulturowego przebiegającą pomiędzy miejscowościami ogranicza się zazwyczaj do biernej obserwacji przyrody w swego rodzaju korytarzu, którego granice wyznacza jego zmysłowa percepcja, jednak dla zainteresowanych można i należy tworzyć trasy alternatywne szlaku (rowerowe lub piesze), poprowadzone przez obszary nieurbanizowane, a nawet chronione. Korzystając z nich nie tylko miałby on okazję do fizycznej konfrontacji z daleko liczniejszymi walorami przyrodniczymi, ale i byłby wzbogacony o ich interpretację (tablice dydaktyczne, aplikacje z filmami itd.). Przy fachowym przygotowaniu i atrakcyjnym wykonaniu elementów interpretacji coraz popularniejsze wśród turystów łączenie zwiedzania z aktywnością fizyczną i czynną rekreacją można by na takim szlaku powiązać z szerszym zakresem kontaktu z dziedzictwem naturalnym, a nawet z elementami edukacji proekologicznej. Również zwiedzanie trasy lokalnej w poszczególnych miejscowościach

z wieloma obiektami lub prowadzącej wokół jednego z nich może i powinno uwzględniać walory krajobrazu (włącznie z wykorzystaniem naturalnych lub tworzeniem sztucznych punktów widokowych) oraz włączać elementy chronionej przyrody (jak miejscowe rezerваты przyrody, pomniki przyrody, unikatowe formy geologiczne itd.). W warstwie interpretacyjnej – na tablicach przy obiektach, w przewodnikach i aplikacjach informacyjnych szlaku – powinno znaleźć się miejsce na atrakcyjny z punktu widzenia grupy docelowej opis elementów przyrodniczych. Kontekst przyrodniczy winien również być obecny w prezentacji i interpretacji samych obiektów, wszędzie tam, gdzie odgrywa on istotną rolę w ich genezie i funkcjonowaniu. Nie powinno go zabraknąć w szczególności na szlakach dedykowanych historii, dziedzictwu architektury, technologii, ale także rzemiosłom, kulinariom, zwyczajom i tradycjom, religii (np. lokalizacja miejsc świętych w kulminacjach terenowych lub w sąsiedztwie monumentalnych relikwów geologicznych), współczesnemu życiu miejscowej społeczności (np. mniejszości etnicznych) i tym biografiami, w których wątki przyrodnicze odegrały znaczną rolę, na przykład jako element codziennego życia i/lub inspiracja dla twórczości artystów i pisarzy.

Sposobem wprowadzenia walorów i tematów przyrodniczych jest także integracja elementów przyrody w poszczególne produkty i usługi składowe szlaków. I tak w ramach lokalnych pakietów dla turystów indywidualnych mogą pojawić się oferty zwiedzania atrakcji przyrodniczych (jako połączone z interpretacją walorów alternatywne sposoby spędzenia czasu poza zwiedzaniem, między innymi w sposób aktywny, na przykład na rowerze lub ścieżce spacerowej albo kondycyjnej w parku), a wystawy w centrach interpretacji dziedzictwa i niektórych muzeach tematycznych szlaku mogą być uzupełnione o osobne moduły przyrodnicze (lub szerzej – środowiskowe).

W przygotowaniu merytorycznym personelu obsługi samych szlaków lub pracującego w ich przestrzeni (głównie pracowników informacji turystycznej, przewodników po szlaku, lokalnych, terenowych i obiektowych, pilotów wycieczek) powinna znaleźć się nie tylko w potrzebnym im wymiarze edukacja przyrodnicza, ale także i odpowiednia dla tego zespołu zasobów i walorów metodyka interpretacji, co można zrealizować w szkoleniach podstawowym, rozwijających i na drodze dostarczania gotowych materiałów.

Przykład działań służących włączeniu walorów przyrodniczych w ofertę szlaku kulturowego

Romantische Strasse (Szlak Romantyczny), Niemcy

Na trasie głównej szlaku (samochodowej) zrealizowano:

- stały monitoring sfery wizualnej trasy (dbałość o to, co turysta widzi),
- korekta tras szlaku wskutek zmian w krajobrazie.

W miejscowościach szlaku:

- świadome włączono atrakcje przyrodnicze do tras lokalnych i programów zwiedzania (np. krateru Donau-Ries, winnic w Lauda-Königshofen i innych miejscach),
- uwzględniono surowce naturalne i ich pozyskiwanie w prezentacji dziedzictwa kulinarnego.

Trasy alternatywne szlaku (rowerowa i piesza):

- obie wytyczono przez obszary górskie i leśne z uwzględnieniem atrakcji przyrodniczych, w tym rezerwatów, punktów działów wodnych i pomników przyrody,
- w wielu miejscach stworzono aparat prezentacji i interpretacji (tablice informacyjne z wizualizacją i opisem, niektóre z kodami QR do wersji rozszerzonej),
- stworzono szereg punktów widokowych w miejscach szczególnie atrakcyjnych krajobrazowo,
- opracowano tematyczne moduły interpretacji walorów przyrodniczych w przygotowanych dla tych tras przewodnikach, dostępnych za darmo na portalu szlaku.

Źródło: [Mikos v. Rohrscheidt 2015].

Wszystkie powyższe postulaty dotyczą całego typu produktów, którym są szlaki kulturowe. W ramach tych dedykowanych aspektom dziedzictwa silniej powiązanym z przyrodą lub swoją ofertą konstruujących głównie w oparciu o walory naturalne lub mieszane (a które można z tego powodu roboczo określić jako szlaki kulturowo-przyrodnicze), powinny znaleźć się dodatkowo (włączone już istniejące lub stworzone na nowo) odrębne miejsca lub centra interpretacji dziedzictwa naturalnego, powstać produkty lokalne koncentrujące się na doświadczeniu turystycznym grupy zasobów i walorów przyrodniczych i całych ekosystemów (jak trasy tematyczne, pakiety, gotowe moduły dla grupowych wycieczek, w tym zwiedzanie ośrodków edukacyjnych i warsztaty), a tworzone dla nich narzędzia interpretacji bezpośrednio udostępniane turystom (jako przewodniki książkowe, mapki z opisami, aplikacje multimedialne, strony internetowe) winny uwzględniać w jak najszerszym zakresie poszczególne aspekty związane z ich cechami charakterystycznymi i unikatowymi, funkcjonowaniem, wykorzystaniem przez człowieka, udziałem w jego dziedzictwie i ochronie. W tej grupie szlaków, ze względu na kluczową rolę walorów przyrodniczych, powinno się także zwracać uwagę na: a) kompletność ich prezentacji i interpretacji (wszystkie istotne zagadnienia), b) jej komplementarność (właściwe rozmieszczenie elementów opisów, w tym niepowtarzanie w różnych miejscach tych samych treści w taki sam sposób), c) przygotowanie prezentacji i interpretacji na różnych poziomach (przynajmniej trzech: dla pasjonatów, „przeciętnego dorosłego odbiorcy” i dzieci).

Wyodrębnianie i eksploracja walorów przyrodniczych w przestrzeni miejskiej

W drugiej części niniejszego tekstu opisano najpopularniejsze przyrodnicze aspekty turystyki miejskiej i moduły, a nawet samodzielne oferty turystyczne w miastach, eksponujące walory naturalne lub wprost nawiązujące do przyrody. Jednocześnie wskazano, że w porównaniu do wielu innych krajów europejskich dysponujących porównywalnymi, a nawet mniejszymi zasobami, są one w Polsce stosunkowo słabo zagospodarowane i eksploatowane turystycznie. Tymczasem ta grupa walorów mogłaby zarówno stać się integralną częścią miejskiej oferty turystyki kulturowej (tym samym wzbogacając jej różnorodność i silniej wprowadzając komponent oraz kontekst środowiskowy), jak i wejść na listę dodatkowych, uzupełniających atrakcji turystyki przyrodniczo-kulturowej, ukazując różnorodną obecność i znaczenie przyrody w obszarach zurbanizowanych. Osiągnięciu obu tych celów lub choćby jednego z nich mogą służyć następujące działania:

- 1) Konsekwentne uwzględnianie komponentów przyrodniczych w analizach potencjału turystycznego miast i ich bezpośredniego otoczenia. To oznacza wybór takich metod: inwentaryzacji, które biorą je pod uwagę, i waloryzacji, dostrzegających w nich nie tylko zasoby, ale i walory (wartości dla turysty) oraz potencjalne atrakcje z punktu widzenia poszczególnych form turystyki (w tym kulturowej) i docelowych grup odbiorców oferty konstruowanej z ich udziałem.
- 2) Turystyczne oznakowanie i opis elementów przyrodniczych i pozostających w bezpośredniej relacji z przyrodą (jak tereny chronione, miejskie obszary zielone, pojedyncze pomniki przyrody, kolekcje i wystawy przyrodnicze itd.), a także interpretacja ich walorów w różnych formach atrakcyjnych i przydatnych dla poszczególnych grup turystów (w tym tzw. dydaktyzacja w postaci m.in. ścieżek tematycznych, miejsca rekreacji z opisami walorów, wyposażenie tras i punktów „poboru” aplikacji informacyjnych).
- 3) Stworzenie przy stwierdzonym znacznym potencjale, tam gdzie ich jeszcze nie ma, odrębnych turystycznych tras miejskich dedykowanych przyrodzie i zawierających stacje odnoszące się do: jej znaczenia dla genezy i dziedzictwa miasta, kluczowych aktualnych funkcji, głównych i typowych dla danej okolicy zasobów i najlepiej rozpoznawalnych albo właśnie unikatowych walorów.

- 4) Opracowanie i dystrybucja publikacji turystycznych dla miasta (przewodników, broszure) uwzględniających powyżej wskazane zasoby, walory i propozycje zwiedzania.
- 5) Przygotowanie merytoryczne i praktyczne personelu obsługi turystycznej do udzielania informacji na temat tej grupy walorów. W szczególności dotyczy to przewodników miejskich i pracowników informacji turystycznej, autorów i redaktorów lokalnych portali turystycznych, a w miarę posiadanych środków i zainteresowania z ich strony – także pracowników obsługi gości w hotelach (recepjonistów) i prywatnych gestorów poszczególnych usług turystycznych w mieście, w tym zwłaszcza gospodarzy pakietów indywidualnych. Właściwą drogą realizacji tego postulatu są krótkie szkolenia, przy czym w przypadku przewodników i chętnych z pozostałych wymienionych grup powinny one zawierać komponent terenowy (prezentacja *in situ*) i moduł praktyczny, zapoznający z zasadami i szczegółowymi przepisami ochrony oraz z wybranymi metodami i narzędziami prezentacji i interpretacji poszczególnych typów walorów naturalnych, najlepiej z przekazaniem gotowych materiałów wspomagających.
- 6) Popularyzacja elementów przyrody w edukacji regionalnej, prowadzonej w środowisku szkół i instytucji kształcenia ustawicznego oraz edukacji przez turystykę także we własnym mieście (w tym kształcenie potencjalnych edukatorów).
- 7) Inspirowanie lokalnego środowiska turystycznego (organizacji, grup, podmiotów komercyjnych) do tworzenia tematycznych tras i innych propozycji zwiedzania, pobytu, rekreacji, eksploatujących zasoby, walory i gotowe oferty zawierające komponenty przyrodnicze oraz wspomaganie tego procesu przez dostarczanie materiałów, zapraszanie na szkolenia, monitoring gotowych propozycji i ich realizacji pod kątem spełniania warunków ochrony oraz weryfikację ich poprawnej zawartości merytorycznej (przy stałej gotowości do pomocy w ich poprawianiu).
- 8) Wpisywanie gotowych propozycji do miejskich programów turystycznych i kanałów dystrybucji oferty wykorzystywanych przez agendy samorządu, wspieranie ich promocji w zwykłym trybie przewidzianym dla popularyzacji turystyki (np. umieszczenie informacji na portalach miasta, włączanie materiałów do kompletów prezentowanych w miejskich katalogach i na targach turystycznych itd.).

W skali poszczególnych miast wszystkie te zabiegi powinny być skoordynowane. Najlepiej, jeśli byłyby one prowadzone w ramach całościowej miejskiej strategii turystycznej (lub jej składowych komponentów odnoszących się do turystyki kulturowej i turystyki rekreacyjnej – aktywnej), jako odrębny element eksploatacji i ochrony walorów naturalnych, powiązany przy tym z edukacją przyrodniczą i ekologiczną tak turystów, jak i własnych mieszkańców. W każdym przypadku (o ile jej jeszcze nie zrealizowano) punktem wyjścia do tych działań powinna być solidnie przeprowadzona analiza zasobów i walorów w tej dziedzinie, uwzględniająca ich turystyczną waloryzację. Następnymi, równoległymi działaniami winny być: przystąpienie do tworzenia bazującej na rzeczywistych walorach oferty i przygotowanie personelu do jej obsługi, natomiast po ich zakończeniu także równolegle należałoby włączyć tę grupę propozycji do oferty miejskiej i podjąć zabiegi marketingowe służące jej popularyzacji i dystrybucji.

Programy zagospodarowania i udostępnienia obszarów przyrodniczo cennych dla turystyki poznawczej

Kierowane do poszczególnych zainteresowanych grup kompleksowe programy turystyki na tych obszarach powinny: 1) być konstruowane i realizowane z zachowaniem zasad ochrony przyrody i dziedzictwa kulturowego, 2) służyć udostępnianiu wszystkich kluczowych walorów przyrodniczych i mieszanych oraz całych krajobrazów kulturowych lub przynajmniej umożliwiać eksploatację ich reprezentatywnej dla danego obszaru grupy, 3) obejmować wszystkie konieczne usługi (w tym noclegi, dostęp do atrakcji i wyżywienie), 4) włączać jak najliczniejsze usługi uzupełniające, które zwiększają atrakcyjność

i konkurencyjność danego obszaru, a także 5) wykorzystywać możliwie cały dostępny potencjał organizacji turystyki i angażować możliwie największą liczbę lokalnych interesariuszy oraz przynosić im korzyści. Oczwistą konsekwencją tego wyliczenia jest postulat dotyczący twórców programów (6) – powinny one mianowicie być opracowywane z udziałem: zarządców obszarów i poszczególnych obiektów stanowiących atrakcje tematyczne, ekspertów ochrony środowiska i specjalistów z zakresu turystyki (w tym przyrodniczej-ekologicznej, rekreacyjnej i kulturowej), przedstawicieli samorządu, zainteresowanych grup mieszkańców, przedstawicieli lokalnej branży turystycznej. Ponieważ planowanie i programowe zagospodarowanie turystyczne obszarów służy bezpośrednio organizacji priorytetowej dla przedmiotu opracowania turystyki kulturowo-przyrodniczej, a jednocześnie wydaje się ono w Polsce stanowczo zbyt rzadko wykorzystywane (jak zresztą mało popularna jest sama oferta tej formy turystyki), zostanie mu poświęcone więcej miejsca w formie rozwiniętej propozycji skoordynowanych działań koncentrujących się właśnie na tych terenach.

Trzy etapy tworzenia koncepcji turystycznej dla obszar

Dla zagwarantowania prawidłowej konstrukcji i realistycznych możliwości wdrożenia w opisanym powyżej zakresie, podejmowane działania powinny otrzymać strukturę trzech kolejnych kroków: 1) kompleksowej analizy potencjału turystycznego danego obszaru, 2) opracowania dla niego ogólnej koncepcji zagospodarowania, i 3) konstrukcji szczegółowego programu turystyki.

Analiza potencjału dla potrzeb turystyki poznawczej

Taką szczegółową analizę należałoby sporządzić w pierwszym rzędzie dla obszarów o szczególnie dużym potencjale turystycznym, zarówno przyrodniczym, jak kulturowym. Mogą to być zarówno obszary chronione (jak parki narodowe lub krajobrazowy), albo lokalna jednostka samorządowa (np. powiat), na której terytorium walory przyrodnicze występują szczególnie licznie, są mocno zróżnicowane lub też mają unikatowy charakter. Można ją zlecić także dla obszarów, gdzie walory przyrodnicze i mieszane stanowią jedyny potencjalnie poważny atut w kontekście turystyki. Na takie badanie obszarów przyrodniczo cennych musi złożyć się (a tworzone na podstawie jego wyników koncepcje zagospodarowania muszą uwzględniać): inwentaryzacja i ocena zasobów przyrodniczych, inwentaryzacja i ocena zasobów antropogenicznych, ocena walorów krajobrazu przyrodniczego i kulturowego, status ochronny miejsc i obiektów z wszystkich wyżej wymienionych grup oraz wymogi prawne z nim związane, ocena możliwości i wskazanie kierunków rozwijania podporządkowanych tym wymogom form turystycznej eksploatacji walorów obszaru (głównie sposobów ich fizycznego udostępniania i form wykorzystania), ocena stanu i obowiązujące strategie rozwoju miast i innych miejscowości oraz infrastruktury turystycznej w bliskim otoczeniu, analiza aktualnej rozpoznawalności turystycznej i stopnia skuteczności promocji, istniejącego potencjału marketingowego, uwarunkowań ekonomicznych samorządu i innych lokalnych podmiotów oraz potencjalnych produktów itd.

W odniesieniu do poszczególnych kluczowych zakresów analiza taka musi obejmować:

- co do zasobów przyrodniczych – ich inwentaryzację, waloryzację (wyznaczenie rangi i potencjalnej siły przyciągania turystów), tematyzację potencjału obszaru (przypisanie poszczególnym walorom, miejscom i obiektom możliwej i pożądanej funkcji z punktu widzenia zainteresowań i potrzeb poszczególnych form turystyki i grup ich uczestników) oraz wskazanie potencjalnych propozycji do tworzenia produktów turystycznych lub włączenia walorów w już istniejące;
- co do zasobów kulturowych (antropogenicznych) – identycznie jak powyżej, jednak z dokładniejszą klasyfikacją typów walorów ze względu na mocno różniące się grupy zainteresowanych nimi i potrzebne formy ich interpretacji;

- co do zasobów i walorów mieszanych (przyrodniczo-kulturowych) – ich typy, unikatowość lub typowość dla obszaru, pierwotne i aktualne funkcje, związki między oboma komponentami, które uzasadniałyby późniejsze stworzenie oferty łączącej je (na przykład w formule krajobrazu kulturowego obszaru, środowiskowych uwarunkowań działalności człowieka, która wytworzyła regionalną odrębność lub odniesień do przyrody ze strony twórczości artystycznej, literackiej czy innej działalności kulturotwórczej, a także innych stwierdzonych czynników potencjalnie mogących być przedmiotem prezentacji i interpretacji w ramach turystyki kulturowej);
- co do zasobów infrastrukturalnych – inwentaryzację i analizę poziomu i różnorodności ofert noclegowej i gastronomicznej oraz ich adekwatności do potrzeb turystyki i turystów, standardu obiektów, ocenę istniejącej oferty rekreacji (w tym tej aktywnej), określenie zakresu i poziomu usług lokalnej komunikacji ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb turystów;
- co do elementów organizacji turystyki – określenie lokalizacji, zakresu działań i poziomu informacji turystycznej, oferty i stopnia organizacji tras i szlaków tematycznych, inwentaryzację i ocenę poziomu funkcjonujących już produktów i usług (jak pakiety turystyczne, usługi przewodnickie, oferenci transportu lokalnego);
- co do sfery instytucjonalnej – odniesienia do samorządu, w tym jego zadeklarowanych intencji w dziedzinie turystyki (przyjęte strategie) i realizowanych planów rozwoju, posiadanych przezeń środków i gotowości ich inwestowania, a także do obecności, aktywności innych instytucji tworzących bezpośrednio lub pośrednio ofertę dla turystów (jak muzea, ośrodki ochrony przyrody i edukacji) oraz innych organizacji, np. społecznych, potencjalnie zainteresowanych programem rozwoju turystyki na danym terenie;
- co do zasobów personalnych – informacje dotyczące liczebności, rozmieszczenia i poziomów merytorycznego i metodycznego oraz językowego przygotowania personelu informacji turystycznej i pozostałej obsługi turystów, personelu interpretacji dziedzictwa (grup przewodnickich i samodzielnych przewodników), funkcjonowania i rodzajów aktywności organizacji proturystycznych (np. lokalnych organizacji turystycznych, lokalnych grup działania, klastrow) i innych grup zainteresowanych (jak np. grupy rekonstrukcji historycznej, stowarzyszenia przyjaciół przyrody, jej ochrony lub współpracujące z poszczególnymi obiektami i administratorami obszarów chronionych itd.);
- co do aspektów ekonomicznych – aktualnie realizowane i potencjalnie możliwe programy i działania, w tym wstępną ocenę prawdopodobnego popytu oraz analizę konkurencji, szczególnie bliskiej terytorialnie lub zbieżnej tematycznie – ta część analizy musiałaby być oparta na realistycznej ocenie istniejących szans oraz na studium podobnych programów realizowanych gdzie indziej;
- co do możliwości marketingowych – identyfikację potencjalnych adresatów oferty turystycznej, ocenę i wskazanie potencjalnie najbardziej efektywnych form promocji, jej kanałów i narzędzi, odpowiednich dla stwierdzonych walorów i efektywnych w odniesieniu do wskazanych grup odbiorców;
- a ponadto potencjalne skutki wprowadzenia zagospodarowania turystycznego na samo środowisko oraz na lokalną społeczność, nie ograniczając ich do spodziewanych efektów ekonomicznych i rozpatrując je w dłuższej perspektywie.

Końcowym i niezbędnym elementem analizy potencjału obszaru winno być zestawienie propozycji jego zagospodarowania, które autorzy zalecają do realizacji. Takie zestawienie jest optymalnym punktem wyjścia dla koncepcji turystycznego zagospodarowania obszaru i bazującego na niej szczegółowego programu turystycznego.

Z powyższego wyliczenia niezbędnych zakresów analizy obszarowej wynika, że jej przeprowadzenie należy zlecić zespołom mającym doświadczenie w kompleksowej

(a nie jednostronnej, np. rekreacyjnej) ocenie potencjału turystycznego oraz pracującym według uznanych i sprawdzonych metod. Kluczowe jest przy tym oparcie analizy na solidnie ugruntowanych i zweryfikowanych metodach. W kontekście wyżej opisanej wieloaspektowości analizy oznacza to zastosowanie triangulacji metod sprawdzonych w poszczególnych dziedzinach, w tym zarówno w ochronie środowiska (w zakresie walorów przyrodniczych, zagadnień ich ochrony i zarządzania obszarem), w turystyce kulturowej (jako warunek wieloaspektowej i poprawnej oceny walorów antropogenicznych), w geografii turystyki (kwestie zachowań i potrzeb turystów, infrastruktury i jej lokalizacji) oraz w odniesieniu do zagadnień ekonomicznych.

Efektem takiej analizy powinien być szczegółowy raport, zaopatrzony w listę wniosków i konkretnych propozycji, prezentowany zleceniodawcy (najczęściej gospodarzowi terenu, rzadziej organizacji realizującej projekt turystycznej aktywizacji) i poddany publicznej dyskusji w gronie instytucji i podmiotów potencjalnie zainteresowanych.

Koncepcje obszarowego zagospodarowania

Po sporządzeniu i przedstawieniu analizy potencjału obszaru można przystąpić do tworzenia ogólnej koncepcji zagospodarowania, określającej ramowe warunki realizacji działań zaleconych w raporcie, wskazującej priorytety (tematyczne i przestrzenne) i dopuszczalne oraz pożądane formy udostępnienia i ingerencji. Koncepcja powinna powstawać w ramach dobrze uzasadnionych projektów i być wypracowywana wspólnie przez zarządców i gospodarzy obszarów i obiektów oraz reprezentantów samorządów, z udziałem lub przynajmniej z aktywną konsultacją ze strony specjalistów z poszczególnych dziedzin, a w miarę możliwości także przedstawicieli innych (grup) potencjalnych interesariuszy, by ostatecznie być zaakceptowaną przez odpowiedzialnych za obszar. Z punktu widzenia zagospodarowania analizowanych obszarów dla turystyki poznawczej koncepcje stanowiące punkt wyjścia w dalszych działaniach (czyli w formułowaniu programu turystycznego) powinny w każdym przypadku zawierać: 1) cele udostępniania i grupy odbiorców, do których w pierwszym rzędzie kierowana jest propozycja turystyki na danym obszarze, 2) wyliczenie i opis dopuszczalnych i pożądanych form eksploatacji turystycznej, w tym usług i produktów turystycznych (przewodnictwo, pakiety, trasy itd.) wraz z jasnymi warunkami ich realizacji, 3) kryteria kwalifikacji personelu obsługi turystyki w obiektach/obszarach, szczególnie w zakresie oprowadzania turystów i interpretacji walorów, 4) opisy walorów i wskazane na podstawie ustalonego potencjału przyrodniczego i kulturowego wątki interpretacji oraz tematy tras turystycznych.

Założenia takiej koncepcji powinny:

- być zgodne z uznanymi modelami turystycznego zagospodarowania przyrody, między innymi wskazanymi powyżej, proponowanymi przez pozostałych cytowanych badaczy lub przez innych uznanych międzynarodowych albo krajowych ekspertów w poszczególnych dziedzinach);
- respektować zasady i przepisy ochrony i wykorzystywania zabytków oraz krajobrazów kulturowych, formułowane przez władze w formie przepisów oraz zawarte w oficjalnych dokumentach instytucji i organizacji (jak ICOMOS, Narodowy Instytut Dziedzictwa i inne), a w dotyczących ich kwestiach być zaakceptowane przez miejscowych konserwatorów zabytków;
- uwzględniać możliwie najpełniej zbadany potencjał infrastrukturalny i usługowy obszaru, dla którego jest sporządzana, w tym warunki lokalne (jak dostępność lub niedostępność określonych walorów, istnienie lub nieistnienie określonych usług);
- brać pod uwagę popyt turystyczny istniejący lub prognozowany (przez uznanych badaczy i instytucje) na podstawie wyraźnych trendów oraz istniejące typy produktów w turystyce;

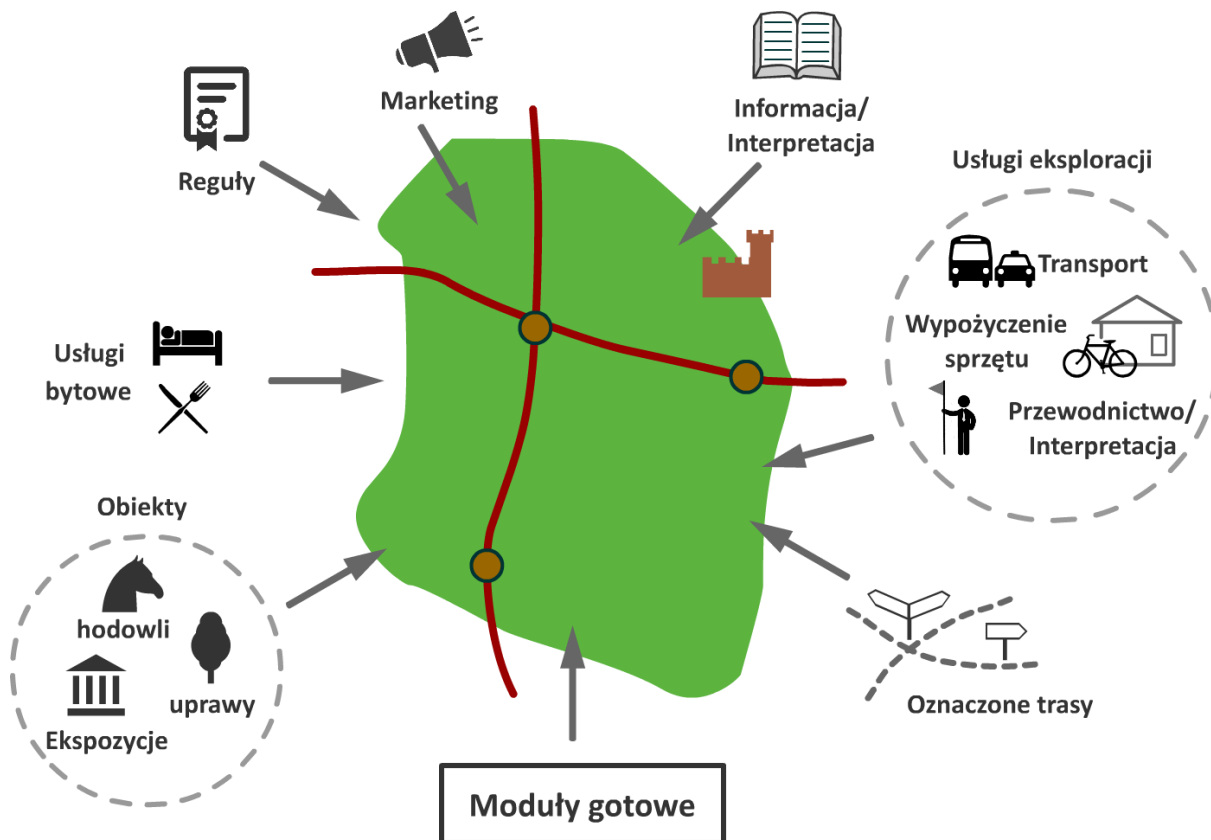
- nie szkodzić interesom miejscowej ludności, a najlepiej być z nimi w zgodzie, co zapewni przynajmniej ich akceptację, a być może także wsparcie i masowe zaangażowanie na etapie realizacji.

Problematyka turystycznego zagospodarowania obszarów chronionych była zarówno dawniej, jak i w ostatnich latach, przedmiotem szeregu badań i fachowych publikacji [m.in. Rogalewski 1974; Matuszewska 2003; Dudek, Kowalczyk 2003; Kowalczyk 2009b; Kowalczyk 2010b], a ich wyniki są znane zainteresowanym środowiskom. Z tego powodu – i ze względu na fakt, że niniejsze opracowanie koncentruje się głównie na produktowym, a więc finalnym aspekcie zagospodarowania – nie ma potrzeby szeroko prezentować wywodów ani wniosków tam zawartych, a jedynie odwołać się do konkretnych modeli (rodzajów) działań, które mogłyby stanowić ogólne ramy planistyczne dla przedsięwzięć służących tworzeniu powyżej zaproponowanych programów turystycznych. I tak ze względu na zamiar wielostronnego i intensywnego zagospodarowania, a także na stosunkowo niewielkie w naszym kraju terytoria mające status parków narodowych, krajobrazowych i kulturowych lub należące do zainteresowanych tworzeniem programów turystycznych jednostek samorządowych, spośród czterech typów zagospodarowania typowych dla obszarów chronionej przyrody [Kowalczyk 2009b, s. 17-20], a mianowicie: punktowego (gniazdowego), liniowego (pasmowego), sieciowego (punktowo-liniowe) oraz obszarowego (powierzchniowego) – najczęściej najbardziej interesującym dla autorów koncepcji będzie ten ostatni. Nie można jednak wykluczyć, że w szczególnych przypadkach (na przykład przy niewielkiej liczbie miejsc i obiektów interesujących potencjalnych turystów i znacznym stopniu ich rozproszenia po większym obszarze) lepszym rozwiązaniem byłby wybór zagospodarowania punktowego. Ta kluczowa decyzja musi być każdorazowo podejmowana na podstawie dokładniejszej oceny zasobów i ich atrakcyjności, realizowanej w ramach opisaney powyżej analizy potencjału turystycznego obszaru.

Z kolei spośród teoretycznych propozycji zagospodarowania przy opracowaniu wstępnej koncepcji udostępnienia obszaru najbardziej przydatna wydaje się opisana w jednej z przytoczonych analiz koncepcja koncentracji – rozproszenia ruchu turystycznego [Kowalczyk 2009b, s. 26-30]. Uzależnia ona wielkość oraz przebieg potoków turystów i lokalizację służącej im infrastruktury od wartości zasobów przyrodniczych i ich odporności na negatywne oddziaływanie ludzkiej eksploracji turystycznej, przy czym należałoby dodatkowo już na tym etapie uwzględnić atrakcyjność poszczególnych walorów i miejsc z punktu widzenia samych turystów i ich znaczenie dla branych pod uwagę tematycznych systemów eksploatacji (tras, szlaków) na danym obszarze, które można ustalić na etapie analizy potencjału. W innym przypadku może dojść do sytuacji, że spełnione zostaną wymagania pierwszorzędne z punktu widzenia ochrony i ekologii, ale powstały program i w konsekwencji produkty stworzone w jego ramach po prostu nie będą w stanie przyciągnąć turystów.

Szczegółowe programy turystycznej eksploatacji obszarów chronionych i innych przyrodniczo cennych, opracowane na bazie koncepcji ogólnej, powinny zawierać dokładniej opisane propozycje gotowe do wdrożenia w poszczególnych miejscach przez instytucje, organizacje i podmioty komercyjne oraz innych zainteresowanych i wstępnie „rozpisane” pomiędzy te grupy wykonawców (por. ryc. 3). W porozumieniu z zarządzającymi obszarami i obiektami i w oparciu o stworzone przez nich reguły dostępu oraz systemy interpretacji walorów, konkretne propozycje usług i całych produktów powinny być bowiem formułowane już przez specjalistów od interpretacji walorów (którymi mogą być przyrodnicy, ale przecież również fachowcy z dziedziny interpretacji dziedzictwa) oraz przez reprezentantów podmiotów z branży turystycznej (na przykład działające w lokalnym środowisku). Ci ostatni muszą być uznani za odpowiednich dla tej pracy nie tylko jako bezpośredni zainteresowani ich realizacją i dystrybucją, a więc i pozyskiwaniem dla nich klientów (co nie jest przecież

statutowym zadaniem instytucji ochrony i zarządzania przyrodą), ale też i jako lepiej znający produktowe standardy turystyki i prawidłową strukturę poszczególnych typów ofert. Program obszarowy powinien łączyć elementy przyrody i obecne na danym terenie elementy, tematy i wątki antropogeniczne (ustalone przez analizę potencjału i wskazane do realizacji w koncepcji) oraz uwzględniać wszystkie elementy potrzebne dla pełnej i atrakcyjnej w treści i formie realizacji pobytu turystycznego. Po opracowaniu taki program musi być zaakceptowany przez zarządzających obszarami i obiektami, a pracownicy tych instytucji muszą być z nim szczegółowo zapoznani ze względu na powstające przy jego realizacji pola współpracy i nowe zobowiązania.

Ryc. 3. Elementy obszarowego programu udostępniania turystycznego w ramach turystyki kulturowo-przyrodniczej

Źródło: opracowanie własne.

Programy turystyczne powinny pełnić funkcję zgodnych z prawem i zasadami ochrony oraz realizujących strategiczną koncepcję **oficjalnych propozycji gospodarzy** dla danego obszaru, a nie być gotowymi produktami komercyjnymi realizowanymi przez nich samych w warunkach monopolu dostępu. Dlatego powinny one być opublikowane i odtąd dostępne na równych warunkach dla wszystkich zainteresowanych, w tym potencjalnych partnerów, którzy chcieliby je wykorzystać dla stworzenia i dystrybucji usług i produktów turystycznych, tworząc między innymi ich kolejne elementy. Ze względu na taką otwartą strukturę programu, a także na specyfikę turystycznej eksploatacji (wielość i różnorodność uczestniczących podmiotów, nieprzewidziane sytuacje i problemy), ze strony zarządzających obszarem powinien też być stale wyznaczony odpowiedzialny (osoba lub lepiej komórka organizacyjna) za realizację programu. Należałoby go wyposażyć w możliwie daleko idące uprawnienia we własnej instytucji, przez co stałby się naturalnym ogniwem kontaktu między nią (i jej pracownikami) a środowiskiem usług turystycznych i pozostałymi interesariuszami. To poprawi płynność realizacji programu i przyczyni się do uniknięcia lub co najmniej

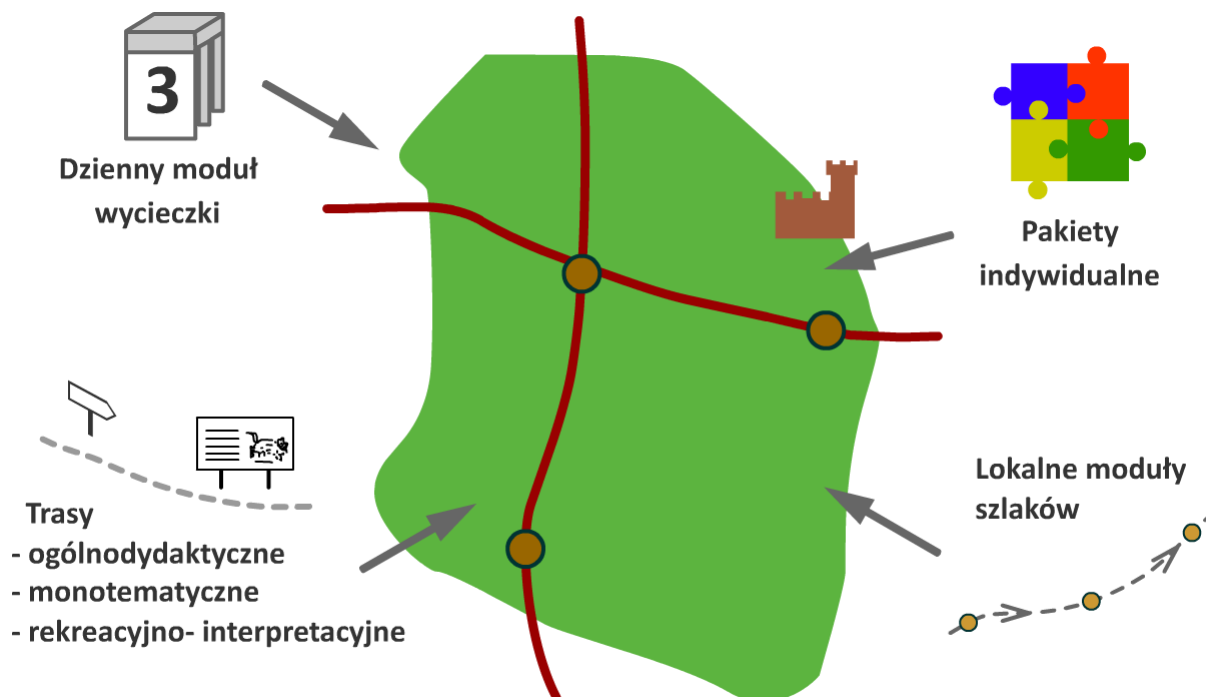
do znacznej redukcji naturalnie powstających wątpliwości interpretacyjnych, konfliktów interesów oraz wspomóże szybkie i skuteczne rozwiązywanie problemów na poziomie operacyjnym (w codziennym funkcjonowaniu turystyki).

Integralną częścią obszarowego programu zagospodarowania i udostępnienia powinny być **informacje** na temat walorów i osiągalnych usług sporządzane dla jego potrzeb. W interesie równego dostępu oraz szybszej popularyzacji oferty turystycznej, powinny one spełniać następujące warunki: a) zawierać merytorycznie zweryfikowane teksty interpretacji opracowane na różnych poziomach recepcji (dla przeciętnego dorosłego odbiorcy i dla dzieci, dla pasjonatów, uczestników edukacji przyrodniczej itd.), b) być sformułowane w kilku językach (obok polskiego przynajmniej w angielskim oraz np. oficjalnym języku sąsiedniego kraju, jeśli obszar leży niedaleko granicy), c) obejmować aktualne oraz regularnie aktualizowane opisy ofert turystycznych realizowanych na danym terenie i dane kontaktowe ich gestorów, d) natychmiast po aktualizacji być gotowe do bezpłatnego udostępnienia i włączenia w instrumenty dystrybucji: informatory i aplikacje turystyczne, kompleksowe przewodniki po obszarach oraz treści prezentowane na oficjalnych portalach internetowych partnerów programu, w tym samorządu i brokerów turystyki (tak informacji, jak i usług turystycznych).

Natomiast w wymiarze usługowym gotowe programy dla obszaru (niekoniecznie wszędzie i niekoniecznie od razu w tak podanym pełnym zestawie) powinny objąć następujące elementy materialne i usługowe:

1. Trasy tematyczne przygotowane przez gospodarzy dla obszaru lub jego poszczególnych części, w pełni oznaczone w terenie i zdyktowane (tablice, przewodniki papierowe, aplikacje itd.), zawierające elementy interpretacji oraz komponenty rekreacyjne, z ewentualną opcją zwiedzania o bardziej aktywnym charakterze (z rowerem, w formie nordic walking, marszobiegu itd.).
2. Pobytowe pakiety lokalne, konstruowane przez komercyjnych lub działających z ramienia samorządu operatorów turystyki jako koordynatorów, lokalnych touroperatorów, właścicieli obiektów noclegowych, lub/i gospodarzy obiektów, którzy posiadają takie możliwości (np. oferują noclegi i wyżywienie). Ze względu na ich kluczowe znaczenie dla coraz popularniejszej turystyki indywidualnej pakiety zostały bardziej szczegółowo opisane poniżej.
3. Gotowe moduły wycieczkowe dla grup zorganizowanych obejmujące pełne dni lub duże fragmenty dni wycieczkowych. Zawierałyby one nie tylko elementy dostępu i (tematyzowanej) konfrontacji z walorami obszaru, lecz również wszystkie świadczenia niezbędne dla zrealizowania pobytu grupy na danym obszarze i byłyby proponowane do zakupu touroperatorom, a przez nich włączane do programów wycieczek. Autorami i gospodarzami modułów mogą być zarówno administratorzy obiektów posiadających bazę do ich realizacji, jak organizacje turystyczne, lokalne biura podróży oraz operatorzy usług turystycznych.
4. Lokalne moduły szlaków kulturowych lub przyrodniczo-kulturowych. Opracowane dla obszaru lub obiektu powinny funkcjonować w strukturze szlaku jako miejscowe „ogniwo” (patrząc od strony turysty) lub jego lokalny produkt (widziany od strony danego systemu eksploatacji). Ich zadaniem jest materializacja oferty szlaku w danym obszarze. W zależności od potencjału i poziomu zagospodarowania obszaru takie ogniwo może mieć wymiar skromny (np. oznaczona trasa tematyczna z możliwością wynajęcia fachowego przewodnika) lub mocno rozbudowany, wówczas można włączyć doń komponenty pakietów indywidualnych i modułów wycieczkowych oraz szereg usług uzupełniających, w tym rekreacyjnych i rozrywki kulturalnej. Rycina 4 prezentuje typowy schemat materializacji programu zagospodarowania obszaru z walorami przyrodniczymi. Zewnętrzne umiejscowienie poszczególnych elementów ukazuje

wizualnie nie tylko faktycznie ich lokalizację w stosunku do przedmiotowych walorów (poza niektórymi elementami tras turystycznych), ale też ich podrzędną rolę narzędzi realizacji programu w stosunku do samych walorów jako jego przedmiotu, jego zestawu atrakcji i właściwego magnesu turystycznego.

Ryc. 4. Gotowe moduły oferty turystycznej dla obszarów i obiektów przyrodniczo cennych

Źródło: opracowanie własne.

Ponieważ indywidualne tematyczne pakiety turystyczne mimo swojej potwierdzonej efektywności w tworzeniu oferty turystyki kulturowej [Artyshuk 2010] nadal pozostają w Polsce narzędziem mniej znanym poza branżą turystyczną, poświęci się im tu nieco więcej uwagi. Lokalny pakiet indywidualny to wiązka usług zestawianych przez podmiot komercyjny (np. miejscowego operatora usług, obiekt noclegowy lub organizatora wyjazdów indywidualnych), a kierowanych do pojedynczych odbiorców i małych grup prywatnych bezpośrednio przez gestora pakietu lub pośredników (najczęściej przez turystyczne portale ofertowe lub terenowe ośrodki obsługi turystycznej). W omawianym przypadku turystyki na obszarach cennych przyrodniczo pakiety mają zazwyczaj profil tematyczny, koncentrujący się na walorach naturalnych lub mieszanych danego obszaru. Pakiety tworzone w ramach programu zagospodarowania obszarowego winny obejmować świadczenia umożliwiające pobyt (nocleg, wyżywienie, ewentualnie dojazd i powrót do najbliższych węzłów komunikacyjnych), dostęp do walorów przyrodniczych, antropogenicznych i mieszanych (w tym ewentualne bilety wstępu, rezerwację zwiedzania), usługę interpretacji walorów (wykonywaną przez przewodników lub pracowników obiektów) oraz świadczenia uzupełniające, odpowiadające oczekiwaniom danej grupy docelowej (np. usługi umożliwiające aktywną rekreację, propozycje ciekawego spędzenia wieczoru itd.). Istotna dla sukcesu pakietu jest jego elastyczność i interaktywność. Ta pierwsza polega na możliwości wyboru przez turystę z palety propozycji i tym samym konstrukcji przezeń własnego „zestawu” usług już na etapie rezerwacji (np. przez zaznaczanie potrzebnych mu usług na formularzu elektronicznym w sieci), który jest następnie wykonywany przez gospodarza pakietu. Ta druga jest realizowana za pomocą opcji zgłoszenia przez potencjalnego konsumenta również w ramach formularza zamówieniowego jego indywidualnych preferencji i potrzeb spoza podanej listy propozycji gestora pakietu, z gwarancją dodatkowego kontaktu

i wspólnego ustalenia, które z nich mogą być zrealizowane jako komplementarne (i dodatkowo opłacane) usługi, tworząc w ten sposób rzeczywiście indywidualny „pakiet na miarę”. Orientację w typowych elementach indywidualnych pakietów turystycznych funkcjonujących w ramach turystyki kulturowo-przyrodniczej ułatwia rycina 5.

Ryc. 5. Moduły indywidualnych pakietów turystycznych jako element oferty obszarów chronionych

Źródło: opracowanie własne z wykorzystaniem: Artyshtuk 2010, s. 9-11.

Twórcy i współtwórcy koncepcji

Naturalnymi partnerami w opracowywaniu koncepcji turystycznego zagospodarowania i wykorzystania obszarów chronionych i innych przyrodniczo cennych są (por. ryc. 6):

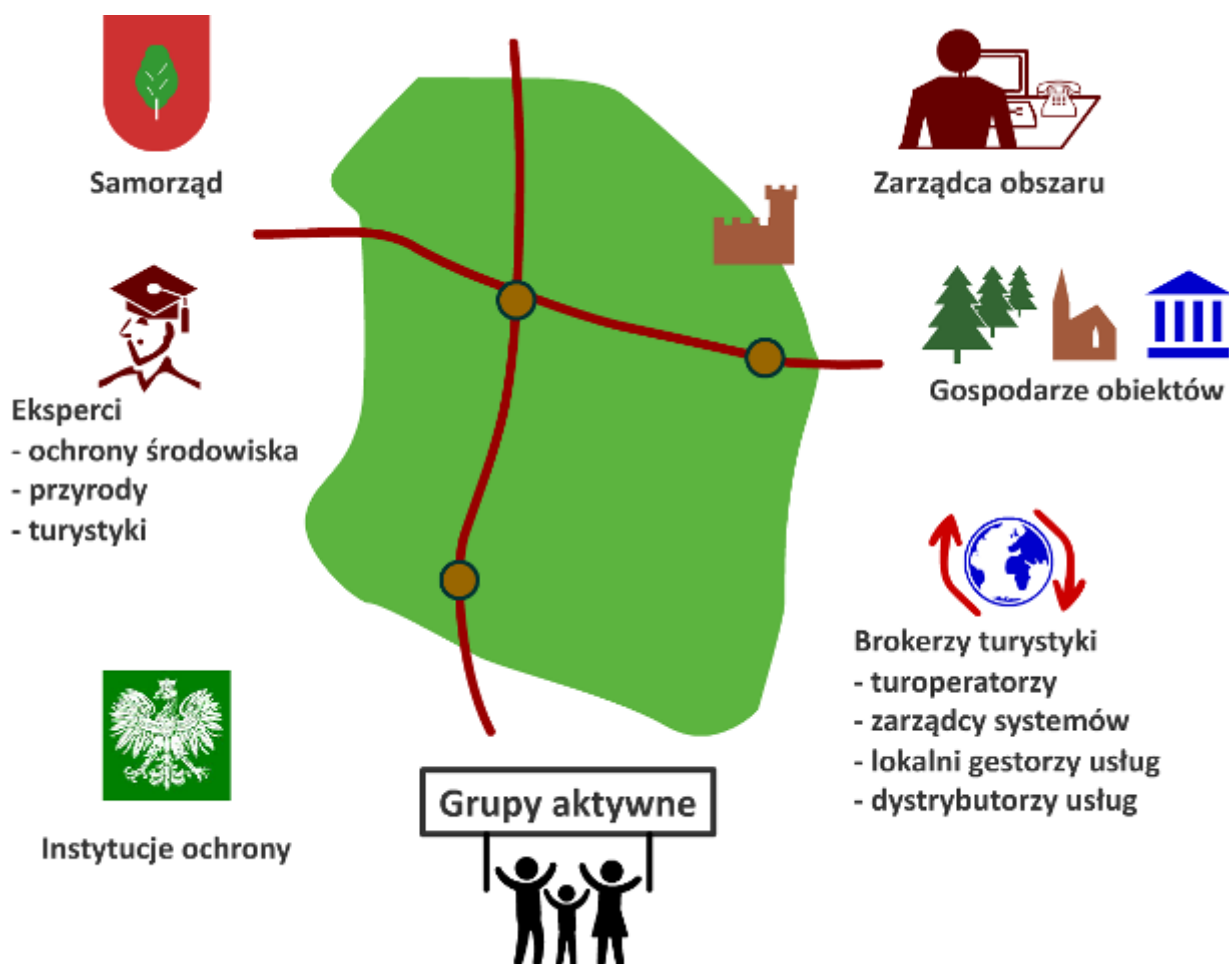
- **zarządcy** danego obszaru przyrodniczo cennego, o ile stanowi on odrębny podmiot organizacyjny (na przykład park narodowy, park krajobrazowy, rezerwat przyrody),
- **samorząd lokalny** – gospodarz terenu i/lub główny zainteresowany rozwojem turystyki,
- **właściciele i administratorzy** poszczególnych obiektów (m.in. muzeów przyrodniczych, prywatnych terenów upraw, zagród hodowlanych itd., ale również właściciele lub administratorzy kompleksów zabytkowych z cennymi walorami przyrody),
- **instytucje ochrony**, jak konserwatorzy zabytków czy inspektoraty ochrony środowiska,
- **eksperti**, zarówno z dziedziny przyrody i ochrony środowiska, jak i krajobrazu, a także – i to bezwzględnie – specjaliści z zakresu organizacji turystyki (przy czym mowa o faktycznych ekspertach ze zweryfikowanym dorobkiem, a nie o nader licznych samozwańczych firmach konsultingowych, oferujących swoje usługi przy okazji projektów dofinansowywanych z pieniędzy publicznych), wreszcie eksperci interpretacji dziedzictwa.

W zakresie odpowiadającym ich zainteresowaniom i ewentualnemu udziałowi w programach i poszczególnych produktach turystycznych w procesie tworzenia koncepcji obszarowej powinni być również konsultowani:

- **brokerzy turystyki**, czyli miejscowi i inni działający na danym obszarze twórcy złożonych produktów turystycznych i ich dystrybutorzy, w tym touroperatorzy, gestorzy pakietów indywidualnych, lokalni operatorzy usług turystycznych (np. przewodnictwa),

- zarządcy systemów eksploatacji turystycznej (jak szlaki, obszarowe i tematyczne programy eksploatacji);
- miejscowe formalne i nieformalne **grupy** zaangażowane w aktywności związane z przyrodą, życiem kulturalnym, turystyką oraz aktywne jednostki, a w tej grupie: stowarzyszenia ochrony przyrody, lokalne grupy działania, grupy animacji historii, gospodarze tematycznych portali internetowych, regionaliści, właściciele prywatnych kolekcji;
 - pozostali potencjalnie **zainteresowani** rozwojem turystyki (jnp. właściciele zakładów noclegowych i gastronomicznych, obiektów rekreacyjnych czy wypożyczalni sprzętu rekreacyjnego, o ile zgłaszają swój akces i akceptują podstawowe wypracowane reguły ochrony przyrody i dziedzictwa).

Udział tych grup lub niektórych z nich, tam gdzie to tylko możliwe, może wyjść poza konsultacje. Mogliby oni mianowicie już od początku współpracować w tworzeniu koncepcji w różnych formach uznanych za optymalne: z jednej strony nie powodujących hamowania przebiegu prac, z drugiej – zapewniających im możliwość włączenia ich zawodowego doświadczenia w te elementy, gdzie może ono poprawić efekt finalny, a także dających im wpływ na ostateczny efekt i szansę odnalezienia w nim miejsca dla siebie i swojej usługi.

Ryc. 6. Partnerzy zarządzających obszarami chronionymi w tworzeniu oferty turystycznej

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie i dyskusja

Głównym zadaniem niniejszego opracowania było zestawienie, pogrupowanie i ocena obecności walorów przyrodniczych w grupie atrakcji współczesnej turystyki kulturowej, rozlicznych funkcji, w których występują w produktach tej turystyki oraz znaczenia, jakie w niej posiadają. Posłużyły do tego m.in. rozważania ogólne oparte na dotychczas publikowanych analizach i zaprezentowanych studiach przypadków. Dla dokładniejszego zarysowania pewnych prawidłowości występujących na poziomie realizacji poszczególnych form turystyki posłużono się opracowanymi dla potrzeb analizy klasyfikacjami (przykładowo: relacji form turystyki kulturowej do walorów przyrodniczych oraz rozróżnieniem znaczenia walorów w programie wypraw i produktów jako samodzielnego celu, modułu i elementu składowego), jak również modelami (m.in. turystyki kulturowo-przyrodniczej), oraz schematami (na przykład wzajemnych powiązań elementów w turystyce winiarskiej), które mogą pomóc ukierunkować i uporządkować kolejne badania dotyczące podjętej problematyki. Przedstawiono również spójne w opinii autora propozycje odnoszące się do działań służących zagospodarowaniu obszarów chronionych i walorów przyrodniczych dla celów turystyki innej niż rekreacyjna (kulturowej czy szerzej: poznawczej). Zachowując priorytet ochrony umożliwiają one jednocześnie wpisanie tych walorów w całościowy obraz lokalnego i regionalnego dziedzictwa, organizację ich zwiedzania i wykorzystania zgodnie z postulatami turystyki zrównoważonej i uwzględniają interesy samorządów, aktywnych podmiotów branży turystycznej oraz mieszkańców.

Szereg podjętych tu kwestii wymaga jednak odrębnych badań i dalszej dyskusji. W świetle płynnych granic między typami produktów rzeczywiście realizowanych w ramach organizacji turystyki kulturowej za dyskusyjne można uznać już same zakreślone tutaj granice jej poszczególnych form, w tym zwłaszcza te wyznaczone w stosunku do turystyki kulturowo-przyrodniczej, opierające się na priorytecie walorów naturalnych i na programach świadomie mu podporządkowanych. W tym kontekście na uwagę i odrębne, szerzej zakrojone badanie zasługują wyjazdy grup uczniowskich realizujących szkolne programy edukacyjne w ramach tak zwanych zielonych szkół. Taka analiza – oparta głównie na zestawieniu list aktywności uczestników i treści przekazywanej im interpretacji – może odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu wyprawy spełniają kryteria turystyki kulturowo-przyrodniczej i na ile oni sami mogą być docelową grupą odbiorców typowych dla niej programów obszarowych (a tym samym, czy i w jakim stopniu należy je dostosowywać do ich potrzeb). Podobnej analizie należałoby też poddać popularne w krajowej turystyce regionalne wycieczki objazdowe. Tworzą one grupę ofert pośrednich między turystyką masową i kulturową turystyką regionalną lub tematyczną, zawierając nierzadko dużo elementów edukacyjnych, ale w ramach rozmytych programów zestawiających subiektywnie czy nawet przypadkowo dobierane „atrakcje”. Szczegółowe badanie o charakterze empirycznym mogłoby dotyczyć relacji typowych programów takich wypraw do zasobów i walorów przyrody, a także wykorzystywanych w nich treści i form prezentacji i interpretacji przyrodniczych aspektów dziedzictwa. W obliczu zróżnicowania tej grupy ofert, ale też jej ostatnich przeobrażeń wynikających ze zmian popytowych, takie badanie mogłoby wnieść nową wiedzę przydatną do wskazania kierunków i sposobów włączania tego rodzaju aktywności w programy turystyki na obszarach chronionych i innych przyrodniczo cennych oraz wybrać metody i kanały popularyzacji wśród ich organizatorów i uczestników tematów, takich jak związki środowiska z dziedzictwem czy atrakcji takich jak krajobrazy kulturowe.

Kompleksowemu i porównawczemu badaniu pod kątem zastosowanych rozwiązań i ich wpływu, zarówno na środowisko, jak i na ruch turystyczny, powinny być też poddane realizowane aktualnie działania ochronne tych obszarów przyrodniczo cennych w Polsce, które już teraz są powiązane z organizacją turystyki (jak funkcjonowanie parków narodowych, kulturowych i krajobrazowych).

Oczywiście otwarta na dalszą dyskusję jest również zaprezentowana tutaj lista działań poświadczanych na rzecz turystycznego zagospodarowania obszarów przyrodniczo cennych. Ma ona z konieczności charakter ogólny i nie tylko nie obejmuje wszystkich przedsięwzięć niezbędnych w poszczególnych przypadkach z ich lokalnymi uwarunkowaniami, ale i nie odnosi się do wszystkich typów walorów, zainteresowań turystów, możliwych usług oraz nie uwzględnia wszystkich grup i podmiotów potencjalnie zainteresowanych rozwojem turystyki w różnych miejscach. Dlatego zarówno zakres zaproponowanej analizy potencjału turystycznego, zestaw koniecznych działań służących turystycznemu udostępnieniu obszaru, jak i lista ich uczestników, mogą i powinny podlegać dyskusji i ewentualnemu rozszerzeniu. W samej przedstawionej propozycji analizy znalazłoby się na to miejsce na przykład dzięki wprowadzeniu odrębnego zakresu pod nazwą „szczególne uwarunkowania miejscowe” lub/i „specyficzne atuty i słabości miejsca”. Na przykładach obszarów, gdzie aktualnie realizuje się mniej lub bardziej spójne programy turystyki kulturowo-przyrodniczej lub im pokrewne (w Polsce dzieje się to niestety dotychczas tylko sporadycznie na podstawie koncepcji i w ramach programów wprost jej dedykowanych) można również zweryfikować poprawność i realistyczność tez artykułu dotyczących ich tworzenia, w tym kolejności podejmowanych kroków i zakresu współpracy ich współtwórców.

Podobnie otwarta pozostaje lista możliwych usług i produktów eksploatujących zasoby przyrodnicze na przykład w ramach turystyki miejskiej, wspomnianych parków kulturowych albo szlaków tematycznych. Kolejne badania o charakterze empirycznym, poświęcone efektywności już funkcjonujących systemów i produktów turystycznych za granicą i w kraju, mogą zweryfikować nazbyt ostrożne lub optymistyczne oceny i założenia przedkładanego tekstu odnoszące się do tej grupy propozycji.

Zachęcając do podjęcia wskazanych zagadnień, zarówno w kolejnych badaniach, jak i w naukowej dyskusji, autor chciałby na zakończenie wyrazić swoje przekonanie ugruntowane także w praktycznej działalności planowania i organizowania turystyki kulturowej. Po pierwsze: żadnego ambitnego i skutecznego programu turystycznego zagospodarowania nie da się zrealizować bez przekonanego doń i aktywnie współpracującego gospodarza (terenu). Po drugie: bez współudziału w kształtowaniu i realizacji takich programów specjalistów od turystyki i zainteresowanych przedstawicieli branży turystycznej żadne podejmowane w tym kierunku działania nie ma realnych szans na sukces mierzony wielkością ruchu turystycznego i satysfakcją jego uczestników. Wszyscy zatem wymienieni skazani są na współpracę i dobrze będzie, jeśli jak najprędzej uda się ją nawiązać w jak najliczniejszych miejscach.

Bibliografia:

- Artyshuk A., 2010, *Indywidualne pakiety turystyczne w turystyce kulturowej*, „Turystyka Kulturowa” Nr 9, s. 4-24
- Buczowska K., Mikos v. Rohrscheidt A. (red.), 2009, *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wyd. AWF, Poznań
- Dudek A., Kowalczyk A., 2003, *Turystyka na obszarach chronionych – szanse i zagrożenia*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 32, s. 117-140
- Durydiwka M., 2013, *Turystyka kulinarna, Nowy (?) trend w turystyce kulturowej*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 52, s. 9-30
- Jędrusiak T., 2010, *Wiejska turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa
- Jędrusiak T., 2011, *Turystyka kulturowa w obiektach przemysłowych – zagadnienia ogólne*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 6, 17-35
- Jędrusiak T., Mikos v. Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, PWE Warszawa
- Kasprzak K., 2011, *Drzewa – pomniki przyrody i pamiątki kultury*, „Turystyka Kulturowa” Nr 4, s. 17-38

- Kmita J., Banaszak G., 1994, *Spoleczno-regulacyjna koncepcja kultury*, Wyd. Instytut Kultury, Warszawa
- Kmita J., 2007, *Konieczne serio ironisty. O przekształcaniu się problemów filozoficznych w kulturoznawcze*, Wyd. Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań
- Koralewska P., 2009, *Turystyka przemysłowa (industrialna), do obiektów przemysłowych i technicznych*, [w:] K. Buczkowska, A. Mikos v. Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wyd. AWF w Poznaniu, Poznań, s. 202-222
- Kowalczyk A., 2005a, *Nowe formy turystyki miejskiej*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 35, s. 155-197
- Kowalczyk A., 2005b, *Turystyka kulinarna – ujęcie geograficzne*, „Turyzm”, 15, z. 1-2, s. 163-186
- Kowalczyk A. (red.), 2008, *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa
- Kowalczyk A., 2009a, *Turystyka historyczno-militarna*, [w:] Buczkowska, Mikos v. Rohrscheidt A. (red.), 2009, *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wyd. AWF w Poznaniu, Poznań, s. 286-312
- Kowalczyk A., 2009b, *Zagospodarowanie turystyczne obszarów chronionych (na przykładzie Afryki Południowej)*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 42, s. 15-58
- Kowalczyk A., 2010a, *Turystyka winiarska*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN Warszawa, s. 208-230
- Kowalczyk A., 2010b, *Koncepcje teoretyczne bliskie idei turystyki zrównoważonej*, [w:] Kowalczyk A. (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa, s. 44-55
- Kowalczyk A., Kulczyk S., Duda-Gromada K., 2010, *Przyrodnicze aspekty turystyki zrównoważonej*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa, s. 79-160
- Kowalczyk A., Derek M., Kulczyk S., Burska Z., 2010, *Kulturowe aspekty turystyki zrównoważonej*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa, s. 162-248
- Kruczek Z., 2009, *Enoturystyka*, [w:] K. Buczkowska, A. Mikos v. Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wyd. AWF w Poznaniu, Poznań, s. 333-345
- Kruczek Z., 2011, *Egzotyczna turystyka kulturowa (trendy, organizatorzy, uczestnicy)*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 2, s. 4-21
- Matusiak A., 2009, *Turystyka kulinarna*, [w:] K. Buczkowska, A. Mikos v. Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wyd. AWF w Poznaniu, Poznań, s. 313-322
- Matusiak A., 2008, *Kulinarne wojaże jako element turystyki kulturowej. Dziedzictwo kulinarne Górnego Śląska*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 2, s. 4-27
- Matuszewska D., 2003, *Funkcje turystyczne i konflikty w wybranych parkach narodowych Polski północno-zachodniej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, wydanie I GWSHM Milenium, Gniezno
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2009, *Region jako cel współczesnej turystyki kulturowej*, „Folia Turistica”, Nr 21, s. 71-94
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2010a, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, wydanie II, KulTour.pl, Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2010b, *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*, Proksenia, Kraków
- Mikos v. Rohrscheidt A. (red.), 2011, *30 sposobów na Poznań*, 2011, Wyd. KulTour.pl, Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2014, *Współczesne przewodnictwo miejskie. Metodyka i organizacja interpretacji dziedzictwa. Podręcznik*, Proksenia / KulTour.pl, Kraków – Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2015, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego Szlaku Romantische Straße (Niemcy)*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 8, s. 78-121
- Mokras-Grabowska J., 2009, *Możliwości rozwoju turystyki kulturowej obszarów wiejskich w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 1, s. 14-31
- Orłowski D., Woźniczko M., 2007, *Edukacyjne znaczenie skansenów w propagowaniu tradycji kulinarnych w turystyce wiejskiej*, [w:] J. Sikora J., *Turystyka wiejska a edukacja, różne poziomy, różne wymiary*, Wyd. Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań, s. 228-241
- Plebańczyk K., 2013, *Turystyka kulinarna w kontekście zrównoważonego rozwoju w kulturze – perspektywy dla Polski*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 10, s. 23-38
- Rogalewski O., 1974, *Zagospodarowanie turystyczne*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa

- Ruszkowski M., 2010, *Elementy krajobrazu przemysłowego czynnikiem destynacji turystycznej regionu. Studium na przykładzie „Szłaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego”*, „Krajobraz a turystyka”, Nr 14, s. 283-295
- Smith V.L., 1996, *Indigenous tourism – The 4 H's*, [w:] R. Butler, L. Hinch (eds), *Tourism and indigenous peoples*, International Thomson Business Press, London, p. 283-307
- Styperek J., 2002, *Linearne systemy penetracji rekreacyjnej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, Dziennik Ustaw 2015, poz. 774
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dziennik Ustaw 2004 Nr 92 poz. 880
- Woźniczko M., Jędrusiak T., Orłowski D., 2015, *Turystyka kulinarna*, PWE, Warszawa

Wykorzystane strony www (dostęp: 12 września 2015)

- Africa Line, 2015, polski touroperator, oferta: www.africaline.pl
- Discoversilesia, 2015, polski touroperator www.discoversilesia.pl
- EGA Raj, 2015, edukacyjne gospodarstwo agroturystyczne, www.wiejskiraj.pl
- Eko-Tourist, 2015, polski touroperator www.eko-tourist.pl
- Index, 2015, polski touroperator, www.indexpolska.com.pl
- Kaltern Tourismus, 2015, Oficjalna strona lokalnej organizacji turystycznej www.kaltern.com
- Kogis, 2015, portal turystyki dziecięcej i polski touroperator, www.kogis.pl
- KulTour.pl, 2015, polski touroperator, www.kultour.pl
- MWM Sierpc 2015, Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu, www.mwmskansen.pl
- Neusiedler See Tourismus, 2015, www.neusiedlersee.com/de
- Partner, 2015, polski touroperator, www.autobusykolobrzeg.pl
- METI 2015, polskie biuro podróży w Meksyku, www.mexicoentero.pl
- Rainbow Tours, 2015, touroperator działający w Polsce, www.rainbowtours.pl
- Szlaki Kulturowe Dolny Śląsk, 2015, portal tematyczny Dolnośląskiego Urzędu Marszałkowskiego, www.szlakikulturowe.dolnyslask.pl
- Traper, 2015, polski touroperator, www.traper.com.pl

Nature in Cultural Tourism. Programmes and Offers, Values and Areas Management

Keywords: cultural tourism, cultural-nature tourism, tourism management, tourist development, sustainable tourism, tourism product.

Abstract: The text focuses on participation and importance of natural values in cultural tourism. In the context of an overview of selected forms and types of tourist and cultural expeditions, the following typical independent cultural tourism destinations and separate modules of its offerings - together with their minor components of natural or mixed character - are discussed. Separately, the phenomenon of cultural and natural tourism - a special form which combines both types of values and attractions - was described, with the focus of attention falling mainly on the exploration of integral heritage and education. On the background of the current needs of both environmental protection and tourism, the possible ways of tourist development through the creation of programmes for sustainable tourism in protected areas associated with their resources were presented. Proposals of potential analysis as well as concepts and programmes (in different stages of their formation and implementation) make allowances for the participation of managers of those protected areas and individual objects, local governments, experts, developers and distributors of tourist products, coordinators of tourist systems and services, service providers as well as interested citizens.